

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0 + 802.0
ТКБ 81.2 Тоҷ + 81.2 Анг.
Д - 14

ДАВЛАТОВ НАЗРИМАД МУРОДЗОДА

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ
ҶОЛ ДАР ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР
АСОСИ МАВОДИ «ӢДДОШТҶО»-И
САДРИДДИН АЙНӢ)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз
рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ,
киёсӣ ва муқоисавӣ

Душанбе – 2023

Кори диссертационӣ дар кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни иҷро шудааст.

Рохбари илмӣ: **Ҷаматов Самиддин Салоҳиддинович,** доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муқарризони расмӣ: **Мирзоева Моҳира Мадиброҳимовна,** доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соҳибназарова Ҳавасмоҳ Тиллоевна, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудир кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва назарияи тарҷумаи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимояи диссертатсия «19»-уми июни соли 2023, соати 13:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D. ҚОА-68 назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни бо суроғаи 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121, маҷлисгоҳи Шурои олимони факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tgpu.tj ва дар китобхонаи илмӣи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «__» _____ 2023 с. фиристода шуд.

Котиби илмӣи Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Каримова Д.Н.

МУҚАДДИМА

Кори диссертатсионӣ ба таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний бахшида шуда, дар он вижагиҳои сохториву маъноии ин анвои ҷумлаҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Мубрамни мавзуи таҳқиқот. Забон воситаи алоқаи байни одамон махсуб ёфта, дар ҷамъият нақши асосиро иҷро мекунад. Он муаррифгари ҳар як қавму миллат буда, ба воситаи он метавон аз тамаддуни халқҳои дигар огоҳӣ ёфт. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддуноҳо ба омӯзишу таҳқиқи забонҳои хориҷӣ эҳтиёҷ ба миён омад, зеро маҳз дар натиҷаи муқоисаву муқобала аз низому сохтори забонҳои бегона ва вижагиҳои фарқкунандаву ба ҳам монанди онҳо метавон бархӯрдор гардид.

Барои беҳтару хубтар ба роҳ мондани ин раванд омӯзиши муқоисавии масъалаҳои мухталифи мансуби савтиёг, луғат ва сарфу наҳви забонҳои гуногуннизому гуногунсохтор мувофиқи мақсад аст.

Дар баробари калимаву ибора ҷумла низ воҳиди меҳварии наҳви ҳар як забон ба шумор меравад, зеро онҳо бо ҳам алоқаи мустақам дошта, дар доҳили ҷумла бо ҳам якҷоя омӯхта мешаванд. Ҷумла ва ҷумласозӣ дар низоми наҳв мавқеи густурдаеро соҳиб аст, ҷунки таъмини мубодилаи афкор дар забон маҳз ба воситаи он имконпазир мегардад.

Забонҳои тоҷикиву англисӣ вижагиҳои ташаккули таърихии худро доранд, ки барои созмони ҷумлаҳои гуногун заминаи асосӣ ба шумор мераванд. Хусусиятҳои қорбурди ҷумла, сохту таркиби ҷумлаҳои сода, роҳу усули шеваи баёни ҷумлаҳои сода, таснифоти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳангу мазмун ва сохт, тарзи ташаккули ҷумлаҳои мураккаб ва воситаҳои дастурии онҳо, вазифа ва ҷойгоҳи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳои наҳви забонҳои зикршуда мебошанд.

Яке аз воҳидҳои муҳими наҳви забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷумлаи мураккаб буда, аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода созмон меёбад ва дорони ягонагии маъно, сохт ва оҳанг аст.

Ҷун суҳан аз қиёсу муқобалаи воҳидҳои мураккаби наҳв рафт, пажӯҳиши мо дар маҷрои забоншиносии муқоисавӣ қарор гирифта, бо ҷанбаи ҷадиде дар илми забоншиносӣ, ки мақсади аслии он тавсифу қиёс ва таҳқиқу омӯзиши забонҳои хеш ва бегона аст, алоқамандии ноғусастани дорад.

Ба ин тариқ, омӯзиш ва таҳқиқи типологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки ҳар яке аз лиҳози басомади генетикӣ ба оилаи гурӯҳҳои гуногун мансубанд, айни замон хеле мубрам буда, дар шинохти амиқи забонҳои гурӯҳҳои эронӣ ва германиӣ оилаи ҳиндуаврупой метавонад мусоидат намояд.

Таъкидаш бамаврид аст, ки асари «Ёддоштҳо»-и С. Айний яке аз шохқориҳои насри ҷаҳонӣ ба ҳисоб рафта, дар он масъалаҳои гуногуни муносибати ҷомеа, ашхоси гуногунмазҳабу гуногунақида бозтоб гардида, ба мавзуи пажӯҳиши мо маводи ғаниву фаровоне пешниҳод менамояд. Аз ин рӯ, интиҳоби мавзуи таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар мабнои ин асар мувофиқи мақсад аст.

Дарачаи таҳқиқоти мавзуи илмӣ. Масъалаи омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили ҷумлаҳои пайрави ҳол яке аз мавзӯҳои ҳоест, ки аз замонҳои қадим то ба имрӯз тавачҷуҳи нахвшиносонро ба худ ҷалб кардааст. Аз омӯзиши осори илмӣ роҷеъ ба ин масъала маълум мешавад, ки ибтидои баррасии масъалаҳои мухталифи наҳви забонҳои муқоисашаванда ҳанӯз аз давраи асрҳои миёна шурӯъ гардида, то ба имрӯз идома дорад. Аз солҳои панҷоҳуми садаи гузашта масъалаи таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ диққати махсуси забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст. Пажӯҳиши ҷумлаҳои мураккабро ҳамчун воҳиди махсуси наҳв дар забоншиносии муқоисавӣ метавон яке аз масъалаҳои то ба ҳол пурра таҳқиқнаёфта шуморид.

Дар забоншиносии тоҷик ба таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб бори нахуст забоншиносон Б. Ниёзмухаммадов [1948; 1960; 1962], Ш.Ниёзӣ [1948], Н. Масъумӣ [1949; 1959], Д. Тоҷиев [1971; 1981], Ш. Рустамов [1964; 1983], К. Қаландаров [2004] ва дигарон рӯ овардаанд.

Таҳлилу баррасии анвои алоҳидаи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони тоҷикӣ дар шакли рисолаву мақола аз тарафи нахвшиносони тоҷик: Д. Тоҷиев [1964; 1966; 1969; 1970; 1971; 1977], Ш. Рустамов [1964; 1968; 1971], Ф.Зикриёев [1968]; М. Қосимова [1975], Б. Камолиддинов [2017], Д. Хочаев [1972], М. Мирзоева [2017] ба таъъ расидаанд.

Нақши забоншинос Д. Тоҷиев дар ташаккулу тақомули ҷумлаи пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик назаррас буда, мавсуф дар таҳқиқоти худ ҳангоми муайян намудани вазифа ва хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони тоҷикӣ бо дарназардошти сохтор ва маъно бори нахуст дар забоншиносии тоҷик калима ва таркибҳои ҳамнисбатро ҳамчун воситаи муҳими алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ошкор сохт [Тоҷиев, 1971, 52].

Яке аз таҳқиқотҳои, ки ба ҷумлаи пайрави шарт бахшида шудааст, ба қалами забоншинос М. Қосимова мансуб буда, мавсуф дар рисолаи хеш тамоми паҳлӯҳои номакшуфи ҷумлаи пайрави шартро бар маънои осори классикӣ таҳқиқ намудааст [Қосимова, 1961, 235]. Дар рисола ҳамзамон ду хусусияти барҷастаи ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ вобаста ба ҷумлаи пайрави шарт ба таври зайл ишора шудааст: «а) ҷумлаҳои пайрав на танҳо сарҷумла, балки ҷумлаҳои пайрави дигарро низ шарҳу эзоҳ медиҳанд; б) мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарии ҷумлаи пайрав ва сарҷумла ҳамчун воситаи муҳими алоқа дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хизмат мекунад» [Қосимова, 1961, 77].

Забоншинос Ш. Рустамов дар таҳқиқоти хеш бештар ба алоқаи маъноӣ ва вобастагии ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавачҷуҳ намуда, қайд мекунад, ки «хастии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба туфайли якдигар ба амал меояд ва онҳо ду ҳиссаи як ҷумла буда, бе якдигар дар ифодаи мазмун очизанд» [Рустамов, 1968, 23]. Таҳқиқи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ аз тарафи Ш. Рустамов анҷом дода шуда, мавсуф дар рисолаи хеш хусусиятҳои сохториву маъноии ҷумлаи пайрави сабабро мавриди баррасии илмӣ қарор додааст [Рустамов, 1968, 123].

Таҳқиқоти Ф. Зикриёев, ки ба пажӯҳиши ҷумлаҳои пайрави тарзи

амал ва монандӣ баҳшида шудааст, дар таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ аҳамияти калони илмӣ дорад. Мавсуф дар баробари равиши анъанавии таҳлили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, инчунин таъкид мекунад, ки «дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои пайраве низ вучуд доранд, ки онҳо ба аъзоҳои ҷудоғонаи сарҷумла тобеъ ва ҳамвазифа набуда, ба моҳияти умумии сарҷумла алоқаманд мебошанд» [Закриёев, 2021, 31-152].

Рисолаи дигаре, ки ба таҳқиқи омӯзиши ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ баҳшида шудааст, таҳқиқоти забоншинос Р. Асозода мебошад. Дар он муаллиф роҷеъ ба ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа ва таърихи омӯзиши ин анвои ҷумлаҳо маълумоти муфассал дода, дар қиёс бо дигар наъви ҷумлаҳои пайрав викаҷҳои онро баён намудааст [Асозода, 2010, 105].

Таҳқиқи омӯзиши ҷумлаи пайрави замон аз тарафи забоншинос Х. Ҳусейнов хеле муфассал мавриди таҳлилу баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтааст [Ҳусейнов, 1960, 122].

Ягона китобе, ки дар он ҷумлаи пайрави ҳол ва намудҳои он шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб» [1989] ба шумор меравад. Дар китоби мазкур ҷумлаи пайрави ҳол дар шакли пурра набошад ҳам, то андозае хонандаро ба ин наъви ҷумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик ошно месозад.

Таҳқиқи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб аз назари англисшиносони рус, ба монанди: А.И. Смирнитский [1957], Ю.Р. Гепнер [1963], Б.С. Хаймович [1967], Л.Л. Иофик [1968], Б.А.Илиш [1971], Е. Н. Старикова [1985], Н.А. Кобрин [1986] ва дигарон низ дур намондааст.

Чун сухан аз дараҷаи таҳқиқи мавзӯ дар забоншиносии муқоисавӣ меравад, бояд ишора намоем, ки то ба имрӯз пажӯҳиши зиёде дар муқоисаи забонҳои дигар низ аз ҷониби забоншиносон Д.С.Самедов [1996], Н.Н. Тимерханова [1998], Н.С. Черникова [2007] ва дигарон ба амал омадааст.

Ягона рисолае, ки роҷеъ ба таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар заминаи муқоисаи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба анҷом расидааст, ба қалами Н. Ш. Раҳмонова [2018] мансуб аст. Мавсуф дар рисолаи хеш ба таҳлилу баррасии сохтори семантикии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар низоми наҳв бар мабноси забонҳои тоҷикиву русӣ ва англисӣ рӯ оварда, андешаҳои худро дар шакли таснифи анвои ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои таҳқиқшаванда баён намудааст. Муаллиф дар раванди таҳқиқ ба осори нависандагони русу тоҷик ва англис таъя намуда, мавқеи хешро роҷеъ ба намудҳои ҷумлаи пайрав муайян кардааст.

Таҳқиқи пажӯҳиши мавзӯи фавқуззикрро аз нигоҳи муқоисаву муқобала дар забоншиносии қиёсӣ (дар мисоли ду забони гуногунсохтору гуногуннизом, яъне тоҷикиву англисӣ) метавон як падидаи нав номид, зеро ба ҷузъ аз мақолаҳои ҷудоғонаву як рисолае, ки зикраш рафт, дигар сарчашмаеро наметавон пайдо кард, ки фарогири таҳлилу баррасии ҷумлаи пайрави ҳол бошад.

Ба пиндори мо, сарфи назар аз интишори мақолаву асарҳои таълифгардида омӯзиши мавзуи ғавқ аз нигоҳи муқоисаву муқобала дар доираи осори ин ё он адиб ба таври мушаххас дар як асари ӯ, муқоисаи он бо асарҳои дигари адиб, муқоиса бо забони адабиёти классикӣ ба пажӯҳиши густурда ва таҳқиқи амиқи илмӣ ниёз дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқотии мазкур бо барномаҳои таълимӣ ва илмӣ равиши филологӣ робита дошта, натиҷаҳои бадастомада дар тақмили барномаҳои муқарраршуда мусоидат менамояд. Мавзуи таҳқиқотии мавриди назар як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи аслии пажӯҳиш, пеш аз ҳама, таҳқиқ, омӯзиш ва таҳлилу муқоисаи вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар заминаи маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ба шумор меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои амалӣ гаштани мақсади таҳқиқ иҷрои **вазифаҳои зерин** ба назар гирифта шуданд:

- омӯзиши муҳимтарин тағйирот дар низоми таҳқиқи ҷумла;
- таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- муайян намудани вижагиҳои маъноиву сохтори ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда;
- муайян кардани нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда;
- муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- дарёфти роҳҳои ифодаи маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда.

Объекти таҳқиқот, пеш аз ҳама, дарёфти вижагиҳои сохторӣ ва маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ба шумор меравад.

Мавзуи (предмети) таҳқиқот ҷумлаҳои пайрави ҳоли «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқотро осори илмӣ ва назариявии забоншиносони ватаниву хориҷӣ оид ба наҳви ҷумлаҳои мураккаб, аз ҷумла Д. Тоҷиев, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмӯхаммадов, Ш. Рустамов, Ф. Зикриёев, М. Қосимова, С. Атобуллоев, Д. Хоҷаев, Ш. Раҳмонова, А. Смирнитский, Е. Стариқова, Б. Илиш, Ю. Гепнер, Л. Иофик, Б. Хаймович, Н. Кобрина ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Барои ҳалли мақсаду вазифаҳои пешгузошта аз усулҳои тасвирӣ, типологӣ-муқоисавӣ, таҳлилу дистрибутивӣ, таҳлилу ҷузъҳо (компонентӣ) ва таҳлилу сохторӣ- маъноӣ истифода намудем.

Навгонии илми таҳқиқот, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мешавад, ки хусусиятҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол бори нахуст дар забоншиносии муқоисавӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний мавриди паҷуҳиш қарор гирифта, тафовуту умумият ва монандии онҳо муайян карда шудааст. Ин намуди ҷумлаи пайрав дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо тақия ба пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат вобаста бо дарназардошти роҳҳои корбурди онҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

➤ Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави ҳол дар низоми наҳви забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз анвои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаб ба шумор рафта, дар нутқи шиғоҳӣ ва ҳатти фаровон истеъмол мешавад.

➤ Ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба сарҷумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, оҳанги гуфтор, мутобиқати шаклҳои феълӣ, тартиби ҷумлаҳо тобеъ мешавад.

➤ Категорияҳои луғавӣ – муродифоту сермаъноӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои қиёсшаванда ҷой дошта, нависанда онро бо маҳорати хос истифода бурдааст.

➤ Баррасии вижагҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол нишон дод, ки пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълӣ хабарӣ ҳамчун воситаҳои асосии грамматикӣ дар ташаккули ин намуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нақши муҳим доштаанд;

➤ Пайвандакҳои муштараквазифа (ки, тарзе ки, ҷунки, ҷунон ки; as, that, as if, so) дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои пайрави ҳол (тарзи амал, сабаб, мақсад ...) омада, ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад. Калимаҳои ҳамнисбат ва ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла омада, ҷумлаи пайрав онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад.

➤ Зухуроти сермаъноии бархе аз ҷумлаҳои пайрави ҳол (тарзи амал, монандӣ, замон, миқдору дараҷа) дар ифодаи тобиши маъноии иловагии натиҷа, мақсад, монандӣ-муқоисавӣ, тавсифӣ-муайянкунандагӣ, сабаб, замон, ҳилоф, қиёсӣ-ҳилофӣ бозтоб меёбад.

➤ Мавқеи пайвандакҳои муштараквазифаи ки – that, which ҳамчун пайвандакҳои сермаҳсул дар тобеъ намудани ҷумлаҳои пайрави ҳол ба сарҷумла дар муқоиса бо дигар анвои пайвандакҳо хеле назаррас аст.

➤ Дар «Ёддоштҳо» ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол доираи васеи истеъмол дошта, дар таркиби баъзе аз онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрав ба назар мерасанд.

➤ Хусусияти назарраси забони «Ёддоштҳо» ин аст, ки пайвандакҳои *агар, вақте ки, ки* ва *ҷунки* серистеъмол буда, аз онҳо *агар* 70 маротиба ва *вақте ки* 62 маротиба истеъмол шудаанд. Дар баробари ин, калимаҳои ҳамнисбати *ҷунон, ҳамҷунин, дар ин ҷо* маъмул буда, барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат менамоянд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки таҳқиқоти диссертатсионии мазкур минбаъд дар омузиши масъалаҳои

мухталифи забоншиносӣ, алалхусус, дар баррасии масъалоҳои забоншиносии муқоисавӣ-типологӣ, аз қабилӣ таҳқиқи муқоисавии хосиятҳои сохторӣ-маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат менамояд. Натиҷаи таҳлилу баррасии мавзӯ дар омӯзиши масъалоҳои мухталифи марбут ба шохаҳои забоншиносӣ, аз ҷумла, забоншиносии муқоисавӣ-типологӣ грамматика ва услубшиносӣ метавонад қорбурд гардад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маводи таҳқиқи мазкур метавонад дар раванди пажӯҳиши типологӣ ва муқоисавии забонҳои хеш ва бегона, таълифу тадвини наҳви забонҳои муқоисашаванда ва дастурҳои таълимӣ барои мактабҳои олии ва ҳамчунин ҳангоми таҳияи курсҳои назариявӣ аз фанҳои «Муқаддимаи забоншиносӣ», «Забоншиносии умумӣ» ва «Типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикиву англисӣ», «Назария ва амалии тарҷума» истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Мутобиқ будани ҳаҷми диссертатсия, қорбасти нуктаҳои асосии таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ ва натиҷагириву хулосабарорихое, ки дар асоси сарчашмаҳои таҳқиқшуда ба даст омадаанд, дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро исбот менамояд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мавзӯи «Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний» бо шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дарачаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми фардии муҳаққиқро дар раванди таҳқиқ қорҳои зерини анҷомдода дар бар мегирад: а) таҳлили шарҳи назариявии адабиёти илмии мансуб ба мавзӯи пажӯҳиш, яъне ҷумлаи пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ; б) ҷамъоварӣ ва ба низом даровардани мавод аз сарчашмаи мушаххас, яъне аз асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний ва тарҷумаи англисии он; в) таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда дар асоси асари ғавқузизикр; дарёфти вижагиҳои монанд ва фарқкунанда ҳангоми таҳлили ҷумлаҳои пайрави ҳол; г) хулосаву пешниҳодҳои мушаххас, ки аз натиҷаи таҳқиқ ба даст омаданд.

Тасвиб ва амалисозии атиҷаҳои таҳқиқот. Мазмуни асосии диссертатсия дар ҷаласаҳои семинарҳои илмии кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний инъикос ёфтааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний (қарори №14, аз 22.06.2022) ва шурои олимони факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба

номи Садриддин Айни (қарори №1, аз 31.08.2022) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷа ва нуктаҳои асосии диссертатсия дар 15 мақола рӯи ҷоп омаданд, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризишавандаи шомили феҳристи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 188 саҳифаи ҷопи компютериро ташкил медиҳад.

ҚИСМИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима оид ба муҳимияти мавзӯ ва дараҷаи омӯзиши он аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ маълумот дода шуда, саҳми онҳо дар таҳаввули масъалаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳол баён гардидааст. Ҳамчунин мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот мушаххасан таъкид гардида, навгониҳои илмӣ таҳқиқот, аҳаммияти назариявӣ амалии таҳқиқот, объекту предмети таҳқиқот, маводҳои истифодагардида ва нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, зикр гардидаанд.

Боби якум – «**Масъалаҳои назариявӣ омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносӣ**» унвон дошта, аз ҷор фасл иборат аст.

Фасли якум «**Ҷумлаи мураккаб воҳиди олиташаққули синтаксис**» ном дорад. Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб яке аз масъалаҳои умдаи грамматикаи забонҳои тоҷикиву англисӣ маҳсуб ёфта, роҷеъ ба вижагиҳои ин навъи ҷумла то айни замон ҳам дар байни забоншиносон назару андешаҳои мухталиф мавҷуд аст. Таҳлилу баррасии маводи гирдомада аз сарчашмаҳои мухталиф бар он шаҳодат медиҳад, ки дар забоншиносӣ василаи пайдошавии ҷумлаҳои мураккаб, ин, пеш ҳама, ба ҳам алоқамандшавии ҷумлаҳои сода ба шумор меравад. Дар ҳар ду забони муқоисашаванда ҳам ҷумлаҳои мураккаб ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ ҷудо мешаванд. Агар дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст тақрибҳо ё ҷузъҳо то андозае мустақил бошанд, пас, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла мустақилияти нисбӣ дошта, ҷумлаи пайрав ҳамеша ба он тобеъ аст, мундариҷаи он ягон узви онро шарҳу эзоҳ дода маънояшро равшану возеҳ ва муқаммал мегардонад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаҳои сода ба ҳам пайванд шуда, яке дигарро шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ҷузъҳои пурқунанда ва тафсилдиҳанда (ҷумлаҳои пайрав) моҳиятан ба ҷузъи асосӣ (сарҷумла) вобаста шуда тобеъ гардида, ҳамчун натиҷаи талаботи зарурии он ифода меёбанд. Ҷузъҳои тобеъ, аз як тараф, ҳамчун ҳиссаи таркибии ҷузъҳои асосӣ (сарҷумла) воқеъ шаванд, аз тарафи дигар, бо хусусияти тобей ва моҳияти шарҳу баёнқунандагии худ аз вай тафовут доранд. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи маъноӣ, тарзу воситаҳои алоқаи таркибӣ аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст тафовут дорад.

Фасли дуюм «**Таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» номгузорӣ шудааст. Дар забоншиносӣ то ба имрӯз оид ба таснифи гурӯҳбандии ҷумлаи пайрави ҳол фикру назари яқрағ вучуд надорад. Забоншинос Ф. Зикриёев дар таълифоти хеш ҷумлаҳои пайрави ҳолро ба ду гурӯҳ, яъне ҷумлаҳои пайрави эзоҳдиҳандаи аъзоҳои ҷудоғонаи

сарчумла ва чумлаҳои пайрав марбут ба маънои умумии сарчумла чудо намудааст [Зикриёев, 2021, 45-46]. Б. Камолиддинов чумлаҳои пайрави ходро аз нигоҳи алокаи маъноӣ ва сахми нахвиашон дар сохтори чумлаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ чудо мекунад: чумлаҳои пайрави ҳоли муносибат ва чумлаҳои пайрави аломат номидан мумкин аст» [Камолиддинов, 2010, 185]. Забоншиносн В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е.В. Прокофьева, З.М. Райенс, С.Е. Сквирская ва Ф.Я. Сирлина дар таснифи худ чумлаҳои пайрави ходро ба намудҳои зерин чудо мекунад: «adverbial clauses of time (замон), place (макон), cause/reason (сабаб), purpose (мақсад), condition (шарт), concession (хилоф), result (натича), manner (тарзу амал), comparison (монандӣ)» [Каушанская, 2018, 344-351].

Дар асоси диду назари нахвиносоии тоҷикӣ англис, ки зикри номашон дар боло рафт, ба пиндори мо, чумлаи пайрави ҳол дар ҳар ду забон метавон ба таври зайл дастабандӣ намуд: 1. Чумлаҳои пайрави ҳоли муносибат. Ба ин гурӯҳ чумлаҳои пайрави замону макон, сабабу мақсад, натиҷа ва шарту хилоф мансубанд. 2. Чумлаҳои пайрави ҳоли аломат. Ба ин гурӯҳ чумлаҳои пайрави ҳоли тарзи амал, монандӣ ва миқдору дарача шомиланд.

Фасли сеюм «**Хусусиятҳои семантикии чумлаҳои пайрав дар забонҳои муқоисасаванда**» унвон дорад. Масъалаи сермаъноии чумлаҳои пайрав яке аз хусусиятҳои хеле муҳими нахви чумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҳисоб меравад. Баъзе забоншиносон вобаста ба мавзӯи таҳқиқоти худ ба ин масъала дахл карда бошанд ҳам, ҳоло он мукамал омӯхта нашудааст. Чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти нахви ва ифода баъзан бо ҳамдигар зоҳиран монанд бошанд ҳам, ба тӯфайли баъзе омилҳои сермаъно шуда метавонанд. Сермаъноии онҳо ба маъно ва вазифаҳои пайвандҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифода ва мутобиқати хабарҳо бо шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсионӣ ва ҷойи ҳудашон вобаста аст. Бинобар ин, анвои мухталифи чумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ бо ҳамдигар маъно ва тобишҳои маъноии умумӣ дошта метавонанд, вале мо онҳоро аз рӯи фақат маъно ба як намуди чумлаи пайрав дохил карда наметавонем. Дар ин сурат ҷиҳати сохт ва ифодаи онҳо муҳимтар аст: «Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондари фӯрӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қаршӣ рафтааст, ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо будаанд» [С.Айнӣ, 2013, 28]. «Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии коматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» [С.Айнӣ, 2013, 293]. «Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод» [С.Айнӣ, 2013, 54]. After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi, where we also had relatives [S.Aini, 1980, 60]. When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel, his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand [S.Aini, 1980, 93].

Чумлаи мураккаби тобеи аввал – чумлаи пайрави сабаб буда, сарчумлааш «Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондари фӯрӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қаршӣ рафтааст» ва чумлаи пайраваш «ки

дар он чо ҳам хешовандони мо будаанд» мебошад. Дар чумлаи мазкур мутобиқати шаклҳои феълӣ, яъне дар сарчумла чида шуда омадани хабар (хӯрдааст, рафтааст) дида мешавад. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi» сарчумла буда, «where we also had relatives» чумлаи пайрав аст. Дар забони англисӣ низ дар сарчумла хабар (sold, left) чида шуда омадааст.

Чумлаи мураккаби тобеи дуҷум – чумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, сарчумлааш «Тани ин одам ба тарзе пурра буд» ва чумлаи пайраваш «ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» мебошад. Калимаи ҳамнисбати «ба тарзе» дар таркиби сарчумла омада, ба чумлаи пайрави миқдору дараҷа мансуб будани чумлаи пайравро ишора мекунад.

Чумлаи мураккаби тобеи сеҷум чумлаи пайрави тарзи амал буда, сарчумлааш «Қозӣ дар лаби рӯди нав рост меистод» ва чумлаи пайраваш «дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои чавбеда дароз буд» мебошад. Дар чумлаи мураккаби тобеи мазкур чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки «дар ҳолате ки» тобеъ шуда, мубтадои сарчумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар муодили англисии он бошад «When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel» сарчумла ва «his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand» чумлаи пайрав аст.

Лозим ба ёдоварист, ки ҳатто як чумлаи пайрав дар ҳар ду забон ҳам тобиши маъноии миқдору дараҷа ва ҳам монандиро ифода карда, умумияти маъноии яқранг доштани чумлаҳои пайрави забонҳои тоҷикиву англисиро бозгӯ мекунад: «Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид, ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд» [С.Айнӣ, 2013, 94]. Дар чумлаи мураккаби тобеи мазкур сарчумла «Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид» ва чумлаи пайрав «ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд» буда, калимаи ҳамнисбати «чунон» дар таркиби сарчумла омада, пайвандаки «ки» чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад. Муодили англисии чумлаи мураккаби тобеи мазкур «After a dozen or so lunges, however, he was so drowned in sweat that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head, ...» [S.Aini, 1980, 48-49] буда, сарчумлааш «After a dozen or so lunges, however, he was so drowned in sweat» ва чумлаи пайраваш «that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head, ...» мебошад. Дар мисоли англисӣ бошад, чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки «that» тобеъ шуда, онро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар ҳар ду забон ҳам вожагони ҳамнисбат, яъне **чунон** ва **so** дар таркиби сарчумла омада, ба чумлаи пайрави миқдору дараҷа мансуб будани чумлаи мураккаби тобеъро тасдиқ мекунад.

Фасли чорум **«Нақши пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашванда»** ном дошта, аз ду зерфасл иборат аст. Зерфасли якум **«Ҷойгоҳи пайвандакҳо дар созиши чумлаи пайрави ҳол»** номгузори шудааст. Пайвандакҳо дар ҳар ду забон ҳам яке аз воситаҳои маъмултанин

алокаи байни сарчумла ва чумлаҳои пайрави ҳол ба шумор рафта, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад. Намудҳои зерини пайвандакхоро метавон дар созиҳои чумлаҳои пайрави ҳол мушоҳида намуд: **пайвандакхое, ки ба иҷроиши ин ё он амалу ҳодиса шартан ё хилофан далолат мекунад**: *агар, ба шарте ки, бар хилофи он ки, бо вучуди он ки, сарфи назар аз он ки, қатъи назар аз он ки, агарчи, агарчанде ҳам, гарчи, ҳарчанд (ки); if, otherwise, however*: Агар шогирд танҳо ба омӯхтани хунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеч хунар пеш намерафт [С.Айнӣ, 2013, 72]. If a pupil were content to learn only from his master, no craft on earth would make any progress [S.Aini, 1980, 77]. Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ӯро кашола карда ба пеши падарам бурд [С.Айнӣ, 2013, 28]. Mother dragged my unwilling brother over to my father's loom [S.Aini, 1980, 47]; **пайвандакҳои ифодакунандаи вақт, лаҳза ва макони воқеъшавии ин ё он ҳодиса**: *ҳамин ки, вақте ки, ҳангоме ки, замоне ки, дар вақте ки, аз бозе ки, ҳар вақт ки, он ҷо ки, ҳар ҷо ки, дар он ҷо ки, қучо (е) ки; when, while, whenever, as, till, untill, as soon as, as long as, since, after, before, now that, that, where, wherever* ва ғ.: «... вақте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон аст...» [С.Айнӣ, 2013, 17]. «... when you cross the bridge you'll see a large house ...» [S.Aini, 1980, 41]. «When we reached that point there was no running water in the stream, ...» [S.Aini, 1980, 48]; **пайвандакҳои ифодакунандаи миқдору дарача ва ҳадду андоза**: *ки, ҳар қадар ки, ҳар чи қадар ки, ба дарачае ки, ба андозае, ба андозае ки, ба ҳадде ки, он қадар ки, то дарачае ки, чунон; a bit, a little, somewhat; to some extent, a bit large* ва ғ.: Бо таъсири борони дируза дар регзор чунон бисёр занбӯруғ рӯидааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст [С.Айнӣ, 2013, 22]; There's enough mushrooms sprung up in the sand to gather by the sackful [S.Aini, 1980, 52]; **пайвандакхое, ки ба сабабу оқибати иҷроиши амалу ҳодиса ишорат мекунад**: *азбаски, зеро, зеро ки, чунки, модом ки, модоме ки, дар натиҷаи он ки, that, because, due to, so long as, since, for fear (that)* ва ғ.: Аз рӯи шариат, *модом ки* ба ту ҳақ додаанд ва бе музд кор нафармудаанд, занашон талоқ намешавад [С.Айнӣ, 2013, 55] According to the shariat, *so long as* he has compensated you and not made you work without pay, his oath is good, and he need not divorce his wife [S.Aini, 1980, 66].

Зерфасли дуюм «**Нақши вожаҳои ҳамнисбат дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳол**» унвон дорад. Калимаҳои ҳамнисбат низ дар баробари пайвандакҳо яке аз воситаҳои маъмули алокаи байни чумлаҳои пайрави ҳол ба шумор мераванд. Вожаҳои ҳамнисбатро вобаста ба ифодаи алоқаву муносибатҳои маъноиву луғавӣ метавон ба ғурӯҳҳои зерин ҷудо намуд: **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи муносибати замони байни ҷузъҳои чумлаи пайрав**: *баъд аз ин (он), пас аз ин (он)*: Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунад [С.Айнӣ, 2013, 367]; **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи муносибатҳои сабаб ва натиҷа**: *аз ин сабаб, аз ҳамин сабаб, бинобар ин, барои ҳамин, бинобар он, аз ин боис, аз ин ҷиҳат, аз ин рӯ; thus, therefore, hence, so, hereby*: Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки

баъд аз гурехта рафтанамон, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад [С.Айнӣ, 2013, 55]; **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи муносибати зиддияту хилоф ва муқобилгузории байни фикрҳои ҷудогонаи таркиби ҷумлаҳои пайрав:** *бо вучуди ин (он), бар хилофи ин (он), бар зидди ин (он), ба(р) муқобили ин (он), сарфи назар аз ин (он), қатъи назар аз ин (он); nevertheless, in spite of that; however; yet:* Бо вучуди ин дар ёдам мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ҳодиса, бисёр завқбахшо будани нағмасарой ва гуворо будани интикомгирӣ бошад, ки ҳамаи инҳо дар як ҷо аввалин бор ба сари ман ҷамъ шуда буданд [С.Айнӣ, 2013, 79]; **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи муносибати маъноии азму мақсад:** *бинобар ин (он), бинобар ҳамин, аз барои ин, аз барои ҳамин, бо ин (он) мақсад, ба чунин азм, бо чунин мақсад; so, therefore, by the way:* Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд» [С.Айнӣ, 2013, 26]; **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи макон:** *ба он ҷо, дар он ҷо, аз он ҷо, дар он (ин) ҷо, ҳамон ҷо, дар ҳамон (ин) ҷо, он ҷо, ба ҷое, ба ҷои ин, ба ҷои он; here, there, instead of:* Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада ба ҷое расидем, ки аз он ҷо аз тарафи шимоли рӯд сари ҷӯи Маҳаллаи Боло ва аз тарафи ҷанубаш ҷӯи Истамзе сар мешуд [С.Айнӣ, 2013, 93]; **вожаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи ҳолату вазъияти пешомада ва мавриду шароити амал:** *ба тарзе, дар ин ҳол, дар чунин ҳолат, дар ҳолате, дар ин вазъият, дар ин маврид, чунон; that, in this case, in that case:* Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд [С.Айнӣ, 2013, 293];

Боби дуюм – «Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» номгузорӣ шуда, аз ҳафт фасл иборат аст.

Фасли якум «**Ҷумлаи пайрави замон дар забонҳои муқоисашаванда**» ном дорад. Ҷумлаи пайрави замон дар ҳар ду забон ҳам, замони фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳу тавзеҳ медиҳадад: Вақте ки ман ба тарафи ҷойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод [С.Айнӣ, 2013, 13]; When I trotted over toward the bed my eyes met my brother's [S.Aini, 1980, 41]. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои замони сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон ифода мегардад, зеро ки ҷумлаи пайрави замон барои ифодаи чунин муносибатҳо восита ва имкониятҳои зиёде дорад. Дар байни ҷумлаи пайрави замону сарҷумла алоқаҳои гуногуни замони зерин ба назар мерасад: а) ҷумлаи пайрав амалеро ифода мекунад, ки бо амали сарҷумла дар як замон воқеъ гардидааст: Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд [С.Айнӣ, 2013, 29]. When we reached that point there was no running water in the stream, only frozen patches [S.Aini, 1980, 48]; б) амали ҷумлаҳои пайрави замон пеш аз амали сарҷумла ба вуқӯъ меояд: Чун хоб ғалаба кард, ба хона омадам, ки бихобам [С.Айнӣ, 2013, 77]. Feeling sleepy, I came home to lie down [S.Aini, 1980, 124]; в) амали ҷумлаи пайрави замон пас аз амали сарҷумла воқеъ мегардад: Сайид Акбар оташин шуд,

вакте ки ӯ барои гап задан дахон кушод, аз дахонаш пеш аз сухан кафк мепарид [С.Айнӣ, 2013, 108].

Зерфасли якуми фасли якум «**Воситаҳои грамматикӣи ҷумлаҳои пайрави замон**» номгузорӣ шудааст. Дар ҳар ду забони муқоисашаванда ҳам воситаҳои грамматикӣи ҷумлаи пайрави замон пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобикати шаклҳои феълиро хабарӣ ба шумор мераванд: Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба мактаби духтаракона дод [С.Айнӣ, 2013, 101]. Since I made no progress there, he transferred me to the girls' school [S.Aini, 1980, 53]. Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ ҳам аз пеши дари хона наменҷунбид [С.Айнӣ, 2013, 188]. Since I fell ill and stayed at home, he did not move in front of the door [S.Aini, 1980, 134].

Фасли дуюм «**Ҷумлаи пайрави макон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» ном дорад. Ҷумлаи пайрави макон дар ҳар ду забон ҳам, ҷой ва макони воқеъ гардидани амалу ҳолати сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад: «Дар рӯи хона се ҷойгӯ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯболло мехобиданд» [С.Айнӣ, 2013, 20]. Inside the house were three beds made of puled-up quilts: on two of them sat Muhiddin and Ergash» [S.Aini, 1980, 8].

Ҷумлаи пайрави макон бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда хеле наздиканд. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави макон аксар ду хусусиятро метавон мушоҳида кард: аз як тараф, калимаи **ҷой** монанди **вақт** бештар хусусияти грамматикӣи гирифта, вазифаи калимаи ҳамнисбатро иҷро мекунад, пайвандак таркибӣ месозад маъно ва вазифаи маконро ифода мекунад, аз тарафи дигар, маънои луғавии калимаи **ҷой** нисбатан бештар нигоҳ дошта мешавад ва ҷумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад: «... дар ҷойи онҳо як хона рег буд, ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид» [С.Айнӣ, 2013, 41]. Only now there was neither pond nor river, just a pile of sand that reached almost as high as the branches of the tree [S.Aini, 1980, 19].

Зерфасли якуми фасли дуюм «**Воситаҳои грамматикӣи ҷумлаҳои пайрави макон**» ном дорад. Дар ҳар ду забон ҳам, пайвандакҳои тобеъкунанда ва шаклҳои хабариро феълӣ ҳамчун воситаи алоқаи ҷумлаҳои пайрави макон хизмат мекунанд. Ҷумлаи пайрави макон дар ҳар ду забони муқоисашаванда бо пайвандакҳо, ки аз пешояндҳои *ба, дар, аз, мо; to, in, from, till* ва исми *ҷой; place, location* ва пайвандакҳои *ки; that, which* таркиб ёфтаанд, сохта мешавад. Вобаста ба маънои грамматикашон пешояндҳо ба маъниҳои сӯй, макон ва ибтидои интиҳои макони ба вуқӯъ омадани амалу ҳолати хабарӣ сарҷумла далолат мекунанд: Аз ҷое ки ман нишаста будам, кӯзи пираки менамуд [С.Айнӣ, 2013, 113]. Ман дар ҷое ки рӯи ғамолуди ӯ намуда меистод, хомӯшона нишастам [С.Айнӣ, 2013, 50]; From where I sitting I could see the kadi, who looked old [S.Aini, 1980, 59]. I sat down silently where I could see his gloomy face [S.Aini, 1980, 88]. Дар забони англисӣ барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маънои макон калимаи **here** истеъмоли гардида, вазифаи пайвандак таркибиро иҷро мекунад: Here, behind the barn and stable, were two wooden buildings facing each other, each with four doors, two to the north and two to the south [S.Aini, 1980, 5].

Фасли сеюм «**Чумлаи пайрави сабаб дар забонҳои муқоисашаванда**» ном дорад. Чумлаи пайрави сабаб, одатан, сабаби фикри (амали) дар сарчумла ифодашударо шарҳу эзоҳ медиҳад. Чумлаи пайрави сабаб аз рӯи шарҳи сабаби амалу ҳолат ва аломати сарчумла ба ду гурӯҳ чудо мешавад: а) Чумлаҳое, ки дар онҳо бештар сабаби амали сарчумла шарҳу эзоҳ ёфта, аксарияти чумлаҳои пайрави сабаб пас аз сарчумла меоянд: «Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, *чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки нӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам*» [С.Айнӣ, 2013, 10]. I felt doubly happy because I was wearing such fine new clothes as I had never worn before... [S.Aini, 1980, 38]; б) Дар қисми дигари чунин чумлаи мураккаби тобеъ муносибати сабабу натиҷа мушоҳида мешавад. Чумлаи пайрави сабаб амали сарчумларо эзоҳ диҳад, дар сарчумла натиҷаи он амал ифода меёбад. Дар ин маврид пеш аз сарчумла омадани чумлаи пайрави сабаб бештар ба назар мерасад: *Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дараҷа дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд* [С.Айнӣ, 2013, 60]. Since Abdullo was older than I, and also somewhat more uncouth, the girls did not like him and avoided him [S. Aini, 1980, 100].

Зерфасли якуми фасли сеюм «**Воситаҳои грамматикии чумлаи пайрави сабаб**» номгузори шудааст. Воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави сабаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пайвандакҳои сершумори тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ ва ҳабарӣ мебошанд: Ман ҳамон рӯз аз харрӯза зиёдтар чиз хӯрдм, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд [С.Айнӣ, 2013, 131]. That day I ate more than usual, since my eyes were as hungry as my belly [S.Aini, 1980, 122].

Фасли чорум «**Чумлаи пайрави мақсад дар забонҳои муқоисашаванда**» унвон дорад. Чумлаи пайрави мақсад дар ҳар ду забон ҳам, мақсаду ният, хоҳиш ва фикри дар сарчумла ифодашударо шарҳу эзоҳ медиҳад: ... ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда, ба хонандагон, хусусан, ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям [С.Айнӣ, 2013, 5]; I have been meaning to record my reminiscences and offer them to my readers, especially my young readers [S.Aini, 1980, 29]. Дар баъзе чумлаҳои мураккаб чумлаи пайрави мақсад тобишҳои маъноӣ таъинот дорад: Баъд аз фурсате тағоиям – Қурбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард, ки ба хона даромада дар он ҷо нақоранавозӣ кунам [С.Айнӣ, 2013, 12]. After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us to come and play inside [S.Aini, 1980, 40].

Зерфасли якуми фасли панҷум «**Воситаҳои грамматикии чумлаи пайрави мақсад**» номгузори шудааст. Дар ҳар ду забон ҳам воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави мақсад пайвандакҳои сершумори тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ ба шумор мераванд: Ман рӯзи дигар пеш аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, *ки барои Ҳабиба гул чинам* [С.Айнӣ, 2013, 62]. Next morning, before sunrise, I crept out to pluck a rose for Nabihā from one of them [S.Aini, 1980, 102].

Фасли панҷум «**Чумлаи пайрави натиҷа дар забонҳои муқоисашаванда**» ном дорад. Дар ҳарду забон ҳам, чумлаи пайрави натиҷа ва ё хулосаи фикри дар сарҷумла ифодашударо нишон медиҳад. Вай ба мундариҷаи тамоми сарҷумла алоқаманд аст. Дар чунин намуди чумлаҳои мураккаби тобеъ алоқаи сабабу натиҷа равшану возеҳ падидор мешавад: сарҷумла, одатан, сабабро, чумлаи пайрав натиҷаи онро ифода менамояд.

Лозим ба таъкид аст, ки чумлаи пайрави натиҷа аз анвои дигари чумлаҳои пайрави ҳол бо ҳамин фарқ мекунад, ки он дар чумлаи сода аъзои пайрави ба худ мувофиқ надорад, барои ҳамин ба ягон аъзои сарҷумла тобеъ шуда наметавонад ва алоқаи он бо сарҷумла нисбатан ноустувор аст. Аз ин рӯ табиист, ки чумлаи пайрави натиҷа бо калимаи ҳамнисбат ба сарҷумла тобеъ намешавад. Чумлаи пайрави натиҷа ҳамеша бо пайвандаки содаи «ки» ба сарҷумла тобеъ гардида, пас аз сарҷумла ҷой мегирад. Хабарӣ сарҷумла ва чумлаи пайрави натиҷа бештар ба як замон далолат намуда, амалеро мефаҳмонад, ки паиҳам ба вуқӯ омадааст: Ман дар натиҷаи ин суҳбат дониستم, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст [С.Айнӣ, 2013, 122].

Дар баъзе ҳолатҳо чумлаҳои пайрави натиҷа бо чумлаи пайрави миқдору дараҷа омехта карда мешавад. Фарқи асосии чумлаҳои пайрави натиҷа аз миқдору дараҷа дар он аст, ки чумлаи пайрави натиҷа бо пайвандаки **ки** ба сарҷумла тобеъ гардида, натиҷаи мундариҷаи умумии сарҷумла ва ё амалу ҳолати хабарӣ сарҷумларо нишон медиҳад, аммо чумлаи пайрави миқдору дараҷа ба ҳоли миқдору дараҷаи сарҷумла алоқаманд буда, фақат натиҷаи миқдор, андоза ва дараҷаи зохиршавии амал ва аломати хабарӣ сарҷумларо ифода менамоянд ва маънои натиҷа дар ин сурат дуҷумларо шуда менамояд. Маънои иловагии натиҷа ҳамчунин дар чумлаҳои пайрави тарзи амал ва муайянкунанда низ мушоҳида мешавад: Шояд инҳо ҳам устову мардикороне бошанд, ки дар вай қор карда аз вай музд талаб карда бошанд – гуфта фикр баён намудам [С.Айнӣ, 2013, 196]. Probably, these are also masters and laborers, who «demanded» a salary from him, I said [S.Aini, 1980, 223].

Фасли шашуми «**Чумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» номгузори шудааст. Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, шарти ба вуқӯ омадан ё наомадани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Чумлаи пайрави шарт иҷрои фикри сарҷумларо ба ягон шарте вобаста мекунад. Чумлаи пайрави шарт одатан тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Дар чумлаи пайрави шарт амали шарт ифода меёбад, вобаста ба он амали сарҷумла воқеъ мегардад ё худ аллақай воқеъ гардидааст ва ё ин ки иҷро намегардад: Агар хизматгоре он қарзи ноқардашро адо кунад, боз ягон тухмати дигар ёфта дубора ӯро қарздор мекардааст [С.Айнӣ, 2013, 29]. Should one of them demand his due, the rich man would accuse him of some misdeed and would force him to work in his debt, the rich man, would find another pretext to put him in his debt again [S.Aini, 1980, 62].

Зерфасли якуми фасли шашум «**Воситаҳои грамматикии ҷумлаи пайрави шарт**» ном дорад. Дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави шарт монанди дигар анвои ҷумлаҳои пайрави ҳол бо сарҷумла тавассути пайвандакҳо, тартиби калима, мутобиқати шаклҳои феълӣ ва интонатсия тобеъ мешавад.

Нақши пайвандакҳо дар тобеъ намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла дар ҳар ду забон ҳам хеле калон аст: *Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон ҷавоб диҳанд*, ман монёе намешавам [С.Айнӣ, 2013, 20]. *Ask your father, If he lets you go out, it's all right with me* [S.Aini, 1980, 50]. *Агар шумоён якрӯз ғайрат карда регони даруни ин боғро ба берун кашонида резетон*, ин боғ тамоман аз ҳалокат халос мешавад [С.Айнӣ, 2013, 35]. *If you work hard one day to remove the resin from the inside of this garden, this garden will be completely destroyed* [S.Aini, 1980, 46].

Яке аз намудҳои серистеъмолтарини шаклҳои феълӣ дар ҷумлаи пайрави шарт ва ҷумлаҳои эзоҳшавандаи он шаклҳои феълии сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ мебошад: *Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надоштӣ ва қасами ин кас бо ҳамон ба ҷояш меомад* [С.Айнӣ, 2013, 45]. *Even if he gave you a single bowl of wheat you would have no right to ask for more, and this man's obligation would still be fulfilled* [S.Aini, 1980, 66]. *Агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам* [С.Айнӣ, 2013, 101]. *If you write correctly, I will give you another paragraph* [S.Aini, 1980, 76].

Фасли ҳафтум «**Ҷумлаи пайрави хилоф дар забонҳои муқонсашаванда**» унвон дорад. Дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави хилоф ба иҷрои амали сарҷумла мамониат кунад, ё муҳолифи фикри он бошад ҳам, амали сарҷумла иҷро мешавад ва фикри он тасдиқ мегардад: *Устоамак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд*, бо вучуди ин дар бемории аввали падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт» [С.Айнӣ, 2013, 189]. *Usto Amak, who was also ill, as was his entire family, nevertheless came over once a day from the start of my father's illness to see how he was and to reassure us that he would recover* [S.Aini, 1980, 93].

Зерфасли якуми фасли ҳафтум «**Воситаҳои грамматикии ҷумлаи пайрави хилоф**» ном дорад. Дар ҳар ду забон ҳам воситаҳои асосии грамматикии ҷумлаи пайрави хилоф, пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълию хабарӣ ба шумор меравад. Ҷумлаи пайрави хилоф дар ҳар ду забон ҳам ба сарҷумла бо пайвандакҳо тобеъ мешавад *Номӣ ӯ Ҳидоятхоча бошад ҳам, ба сабаби устои хунарманд буданаш, мардум ӯро Устохоча мегуфтанд* [С.Айнӣ, 2013, 47]. *His name was Hidoyat Khoja, but people called him Usto Khoja because he was such a skilled craftsman* [S.Aini, 1980, 23].

Илова бар ин, барои тобеъ намудани ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла якҷанд пайвандакҳои ҷуфт низ истеъмол мешаванд, ба монанди: *агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гар чи)... ҳам, агар чанде (гар чанде)... ҳам, ҳарчанд... ҳам, агар чанде (гар чанде ки)... ҳам, ҳарчанд ки... ҳам*. Ин пайвандакҳо тобишҳои алоҳидаи маъноӣ доранд: «Устохоча **ҳарчанд** хунарманд бошад ва аз кори касон кам фориғ шавад **ҳам**, рӯзгораш аз

рӯзгори мо бехтар набуд, бо вучуди ин, ба Абдуллоҳоча ва Тӯтапошшо ёриро дарег намедошт» [С.Айнӣ, 2013, 29]. Despite Usto Khoja's great talent and his rarely lacking for commission, he was no better off then we were. Nevertheless, he never begrudged Abdullo Khoja and Tuta-posho a helping hand» [S.Aini, 1980, 60].

Пайвандаки «ҳам» на танҳо бо шакли феълии аорист, балки бо дигар шаклҳои сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳам меояд. Дар ин ҳолат мутобиқати шаклҳои феълий – хабарҳои сарчумла ва ҷумлаи пайрави хилоф муҳим аст: ... хонаи шимолӣ даҳлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд [С.Айнӣ, 2013, 16] «... дар ин ҷо сад дег ош пазед ҳам, боз сер намешаванд, гуфт модарам ҳасраткунон» [С.Айнӣ, 2013, 23].

Боби сеюм «**Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли аломат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» ном дошта, аз 3 фасл иборат аст.

Фасли якум «**Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забонҳои муқоисашаванда**» ном дорад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ҳайати ҷумлаи мураккаби тобеъ тарзу тариқ ва ҳолату вазъияти воқеъ гардидани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: «Дар ариза рафти корро, ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам» [С.Айнӣ, 2013, 84]; «In it I described the way the work was proceeding, as I told you just now» [S.Aini, 1980, 45].

Зерфасли якуми фасли дуюм «**Хусусиятҳои семантикии ҷумлаҳои пайрави тарзи амалии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» ном дорад. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аз ҷиҳати маъно ва вазифа ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: а) ҷумлаҳои пайрави тариқи иҷрои амал. Ҷумлаҳои пайрави тарзу тариқи амал бо сарчумла ба воситаи пайвандаҳои *ки*, *ба тавре ки*, *ба тарзе ки*, *ба тартибе ки*; *as*, *so*, *that* қисман бо пайвандаҳои *дар ҳолате ки*, *бе он ки* ва баъзан бо пайвандаки *ҷунон ки* алоқаманд мешаванд: «ҷойи ҳокаи ангишт нишонкардари ба тарзе ки дар қоғазӣ нақша ишора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд» [С.Айнӣ, 2013, 112]. there would be an outline of the original design for them to color as they chose [S.Aini, 1980, 58]. Ў, *дар ҳолате ки* оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест [С.Айнӣ, 2013, 108]. Her eyes flashing more angrily than ever, she glared at me and stood up [S.Aini, 1980, 56]; б) ҷумлаҳои пайрави тарзи амали аломату ҳолат. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал дар ҳар ду забон ҳам, барои ифодаи аломат ва ҳолату вазъияти хабари сарчумла, тасвир кардани ҷараёни раванди гуногуни субъект ва ё объекти амал, ки ҳангоми амалиёти объект сурат мегирад, истифода мешавад. Ин намууди ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо сарчумла ба воситаи пайвандаҳои *ки*, *дар ҳолате ки*, *дар вазъияте ки*, *ва қисман бе он ки* (*бе ин ки*); *that*, *as*, *without* пайваст мешаванд: Ў дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояшро ба рӯйи болиштҳо баланд карда мехобид, ба мо ҳикоя мегуфт [С.Айнӣ, 2013, 29]. She would lie back with pillows under her head and legs, and tell us stories [S.Aini, 1980, 61].

Аз рӯйи ифодаи маъно ҷумлаи пайрави тарзи амал ба хелҳои зерин ҷудо мешавад: а) ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аломату ҳолатҳои гуногуни

руҳии фоили сарчумларо нишон медиҳад, ки хангоми қору амали он ба вучуд меояд. Ин вақт хабари чумлаи асосӣ ба воситаи феълҳои амал ифода мешавад: ... қаламдонро, ки ҳамаи асбобҳои дар дарунаш буд, ба ҷузгир ва қоғаз ба тарзи лӯла печонда ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам ва дар ҳолате ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам [С.Айнӣ, 2013, 126]; Holding in front of me the wallet and writing paper rolled up around the pencase containing all the writing implements, I left the bazaar and set out along the road in high spirits [S.Aini, 1980, 66]; б) чумлаи пайрави тарзи амал аломату ҳолати хабари сарчумларо равшан мекунад, ки бо феълҳои ҳолат ифода меёбад. Ифодаи хабари сарчумла бо феълҳои **намудан, қардан** бештар мушоҳида гардид: "... ва ба назарам чунон менамуд, ки дар ҷойи нишастагиаш, гӯё, қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаши рост қарда сари синаашро ба тарафи пеш мебаровард" [С.Айнӣ, 2013, 89]; Ба хона рафта ин ҳарфҳои чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад [С.Айнӣ, 2013, 128]. Дар забони англисӣ бошад хабари сарчумла низ бо феълҳои ҳолати to seem ифода ёфта, чумлаи пайрав бо сарчумла на ба воситаи пайвандак, балки тавассути тартиби чумла тобеъ шудааст: "On hearing this news from my uncle, Father seemed to shoot up from where he sat until he was ten feet tall, his head held sky-high and his chest thrown forward ..." [S.Aini, 1980, 46]; в) Дар ҳар ду забон ҳам чумлаҳои пайрави тарзи амале, ки вазъияти содиршавии амали сарчумларо нишон медиҳанд, асосан, ба воситаи пайвандак дар вазъияте ки бо сарчумла алоқаи грамматикӣ пайдо мекунад: Маҳдум дар вазъияте ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ муаллақ медошт, монанди раққосони чобукҳаракат ҷарх задан гирифт [С.Айнӣ, 2013, 242].

Зерфасли дуюм «**Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» унвон дорад. Нақши воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар пайвастшавии чумлаҳои пайрави тарзи амал бо сарчумла хеле қалон аст. Сарчумла бо чумлаи пайрав ба воситаҳои алоқаҳои грамматикӣ, ба монанди пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, оҳанги гуфтор, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷой (тартиби чумлаҳо) алоқаманд мегардад. Агар дар забони тоҷикӣ сарчумла ба чумлаи пайрави тарзи амал ба воситаи пайвандакҳои *ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, бе ин ки, бе он ки, ба тартибе ки, чунон ки, гӯё ки, мисли он ки* пайваст мешавад, пас, ин алоқаи грамматикиро дар забони англисӣ пайвандакҳои *that* иҷро мекунад. Чумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои *ки* бо сарчумла вақте алоқаманд мегардад, ки, агар дар таркиби сарчумла калимаи ҳамнисбат омада бошад: Мӯҳи абрӯвонаш чунон дароз буданд, *ки* ҷашмонашро *пӯшонда меистоданд* [С.Айнӣ, 2013, 69]; «*Ӯ тахтаи ҷуби гучумро чунон сайқал мезад, ки акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод*» [С.Айнӣ, 2013, 71]. Дар забони англисӣ низ сарчумла бо чумлаи пайрав ба воситаи пайвандакҳои *that* алоқаманд гардида, дар муқоиса бо забони тоҷикӣ калимаи ҳамнисбати англисии *so* дар аввали чумла меояд ва ин аз он шаходат медиҳад, ки мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар сарчумлаи забони англисӣ устувор нест: «*So delicate and beautiful were the figures he carved that you would swear they were the master miniaturist working with a*

pencil brush on paper. His eyebrows were so long that covered his eyes» [S.Aini, 1980, 34].

Фасли дуҷум «**Чумлаи пайрави монандӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» номгузорӣ шудааст. Чумлаи пайрави монандӣ дар ҳар ду забонҳои муқоисашаванда амал, ҳолат ва аломати сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳу тавзеҳ медиҳад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ин намуди чумлаи пайрав аз дигар намуди чумлаҳо дар он зоҳир мешавад, ки он вазифаи муқоисаро низ иҷро намуда, тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳад: Ман химҷаҳоро ба лаълича зада садои дангар-дангар баровардам, ӯ ҳам, гӯё ки сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид [С.Айнӣ, 2013, 19]. *I beat the plate with the sticks, rat-tat-tat, and he whistled as though playing the surnay* [S.Aini, 1980, 14].

Зерфасли якуми фасли дуҷум «**Хусусиятҳои маъноии чумлаҳои пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» унвон дорад. Аз лиҳози ифодаи маъно ин намуди чумлаҳои пайрав ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: 1) чумлаҳои пайрави монандии ифодакунандаи ҳодисаву ҷараён ва амалу ҳолатҳои воқеӣ. Дар ин гурӯҳи чумлаҳо хабари чумлаи асосӣ амалу ҳаракатро ифода мекунад, чумлаи пайрав ба воситаи ифода кардани ҳодиса, ҷараёну ҳаракати дигари ба он монанд ҷараёни ҳаракати сарҷумларо нишон медиҳад: «Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд» [С.Айнӣ, 2013, 367]. ... «оби вай ҳамчунон ки аз даҳони кӯза резад, шаррос зада мерехт» [С.Айнӣ, 2013, 74]; 2) чумлаҳои пайрави монандии ифодакунандаи фикрҳои эҳтимолӣ-ғайривоқеӣ. Бар хилофи чумлаҳои пайрави гурӯҳи якум чумлаҳои пайрави гурӯҳи дуҷум ҳодиса, ҷараён ва амалу ҳолатҳоеро ифода мекунанд, ки дар ҳаёт воқеъшавии онҳо тахминӣ-фарзӣ буда, имконнопазир ё ки ғайриоддӣанд. Аз ин рӯ онҳо бо сарҷумла танҳо ба воситаи калимаи модалӣ ва пайвандакшудаи *гӯё*, инчунин пайвандакҳои дигари бо он таркибёфта - *гӯё ки*, *гӯё ин ки* ва баъзан *ба тарзе ки гӯё*, *ба тавре ки гӯё*; *as if* алоқаманд мешаванд: «молҳо, *гӯё ки онҳоро зург пеш карда бошад*, бо як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медаванд» [С.Айнӣ, 2013, 37]. «*The boys drove their flocks toward the village the animals running and bleating wildly as if pursued by wolves*» [S.Aini, 1980, 17]. ... «ӯ баъди аз Тахтапул ба майдони Регистон фуромандан, *гӯё ки ба ниёдагардӣ оби шикамаш кам мешуда бошад*, *ба асп савор шуд*» [С.Айнӣ, 2013, 370].

Зерфасли дуҷуми фасли дуҷум «**Воситаҳои алоқии грамматикӣ дар чумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» номгузорӣ шудааст. Ба сифати воситаҳои алоқии наҳвӣ чумлаҳои пайрави монандӣ ва сарҷумлаи онҳо, асосан, пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакшуда, калимаҳои ҳамнисбат, мувофиқати шаклҳои хабарӣ, ҷои (тартиб)-и чумлаҳо ва оҳанг хизмат мекунанд: Онҳо бандиро, чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро бар рӯи сандон бо хоиск мекуфта бошанд, бо навбат саҳт мезаданд [С.Айнӣ, 2013, 354];

Фасли сеюм «**Чумлаи пайрави микдору дарача дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» ном дорад. Чумлаи пайрави микдору дарача дар ҳар ду забон ҳам микдору андоза ва дараҷаи амалу ҳолати сарчумларо мефаҳмонад.

Зерфасли якуми фасли сеюм «**Тобишҳои маъноии чумлаҳои пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикиву англисӣ**» номгузори шудааст. Дар забонҳои тоҷикиву англисӣ тобишҳои маъноии зерини чумлаи пайрави микдору дараҷаро метавон мушоҳида намуд: натиҷа, сабаб, шарт. Аз таҳлилу баррасии маводи забонҳои ҷавуззикр маълум гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам чумлаи пайрави микдору дараҷа дорои тобишҳои зиёди маъноӣ мебошад. Омилҳое, ки ба воситаи онҳо чумлаи пайрави микдору дараҷа сермаъно мегарданд, инҳоянд: матн – маъноӣ луғавии калимаҳои таркибӣ чумла, пайвандҳои тобеъкунанда, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-ҳабари сарчумлаю чумлаи пайрав, оҳанг: «*Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечастидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд* [С.Айнӣ, 2013, 164]. «*Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирифтам, ҷуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд*» [С.Айнӣ, 2013, 192]. «*Охир ҷуворипояҳо ҳамон қадар бисёр шуданд*, ки нимаи вақти ҳаррозаамро барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам» [С.Айнӣ, 2013, 196]. Дар забони англисӣ тобиши маъноии натиҷа тавассути пайванди ифода ёфтааст: «... *and the tighter I clung to his mane for fear of falling, the more he bucked and reared*» [S.Aini, 1980, 85]. Дар чумлаи мураккаби тобеи якум маъноӣ иловагии натиҷа дида мешавад. Тобиши маъноӣ натиҷа дар чумла ба воситаи таратиби чумла ва хабари он, ки бо шакли замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода ёфтааст, ифода гардидааст. Дар чумлаи мураккаби тобеи дуум чумлаи пайрави микдору дараҷа дорои тобиши иловагии монандӣ дошта, сарчумла бо чумлаи пайрав ба воситаи аломати вергул пайваст мешавад. Дар чумлаи мураккаби тобеи сеюм чумлаи пайрави микдору дараҷа дорои маъноӣ иловагии сабаб мебошад.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа амали сарчумларо аз ҷиҳати гуногун эзоҳ медиҳад: а) микдори амал: “Акнун ҳучуми гунчишкон он қадар зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10-12 дона сер мешуд), ҳучуми зогҳои сиёҳ ва зогчаҳо, ки дар деҳаи мо бисёр буданд, сар шуда буд” [С.Айнӣ, 2013, 193]; б) микдори аломати амал: Модом ки ту аз ҳамон қадар мунозираҳо, бо вучуди иштирок кардани худат, маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додан бефоид аст [С.Айнӣ, 2013, 236]; в) микдори амал ва аломати онро ба таври муқоиса шарҳу эзоҳ медиҳад: «Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирифтам, ҷуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд» [С.Айнӣ, 2013, 196]. «... ҳар қадар ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳамон қадар фоида мебарӣ» [С.Айнӣ, 2013, 244]; г) дараҷаю андозаи амал: «Охир кори он бой ба дараҷае расидааст, ки касе хизматгорӣ ва ятимии ӯро қабул намекардагӣ шудааст» [С.Айнӣ, 2013, 49].

Зерфасли дуум «**Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави микдору дараҷа**» ном дорад. Дар ҳар ду забони муқоисашаванда чумлаи пайрави

микдору дараҷа бо воситаҳои зерини алоқа ба сарчумла тобеъ мешаванд: пайвандакҳо, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарӣ ҷумлаи пайрав аз сарчумла, тартиби ҷумлаҳо ва оҳанг. Масалан, калимаи ҳамнисбати **ҷунон** – **so** дар ҳар ду забон ҳам аз рӯи мавқеъ ва вазифаи худ тарзи ба вуқӯъ омадани амали сарчумла ё дараҷаю андозаи амали онро ифода мекунад: «Дар вақти ҷобачокунӣ, шикастабанд ҷунон саҳт фишурд, ки садои шиқирри қарда ба ҷояш даромадани устухони оринҷ шунида шуд» [С.Айнӣ, 2013, 165]. To do this he pressed so hard that we could hear the bone came together at the elbow [S.Aini, 1980, 85].

Дар таркиби сарчумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави микдору дараҷа калимаи ҳамнисбати ҷонишинии «ҷунон» бо муродифҳои дигар, яъне калимаву таркибҳои **ҳамин тавр, тавре, тарзе, навъе, ба тавре, ба тарзе, тарзе ки, ба навъе; so, too** метавонад иваз шавад, ба монанди: Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом ҷунон ғарқ шудаам, ки тағоиҳоямро фаромӯш қарда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам [С.Айнӣ, 2013, 328]; Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом тавре ғарқ шудаам, ки тағоиҳоямро фаромӯш қарда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам [С.Айнӣ, 2013, 325]; «Лекин ҷунон барқаш, ки ҳарчи имрӯза ҷою нон ва пули гӯшт барояд» [С.Айнӣ, 2013, 361]; «Лекин тавре барқаш, ки ҳарчи имрӯза ҷою нон ва пули гӯшт барояд» [С.Айнӣ, 2013, 361]; «Ҳари ӯ хеле қалон ва фарбеҳ буд, ҳамҷунон маст буд, ки фурсате аз ҳанг задан хомӯш намонд» [С.Айнӣ, 2013, 149].

ХУЛОСА

Аз натиҷаи таҳқиқи муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикиву англисӣ ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Омӯзишу таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз масъалаҳои муҳими имрӯзаи забоншиносии муқоисавӣ ба шумор меравад. Аз маводи мавриди таҳқиқ бармеояд, ки дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли ҳар яки аз ин забонҳо хусусиятҳои махсуси сохториву грамматикӣ ва луғавиву маъноӣ ҳифз гардидааст, ки ба ҳайси намуна аз гузаштаи дури забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ шаҳодат медиҳад.

2. Бе таҳқиқи омӯзиши осори қадимаи форсӣ ва англисӣ таъйини вежагиҳои нахвӣи забонҳои тоҷикиву англисӣ имконнопазир аст, зеро ин нахуст таҳқиқ роҷеъ ба ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии муқоисавӣ аст. Аз ин рӯ, маҳз тавассути омӯзиши ҳамаҷонибаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар мавриди вежагиҳои сохториву маъноӣи ин забонҳо метавон маълумоти дақиқе фароҳам овард.

3. Ҷумлаи мураккаб дар ҳар ду забон ҳам аз ҷумлаҳои сода ташаккул ёфта, дараҷаи ба таҳаввул дучоршавӣи он аз хусусияти алоқаи байни ҷузъҳои ҷумла вобастагии қалон дорад.

4. Таҳлили муқоисавӣ-типологии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ се марҳиларо фаро мегирад. Дар марҳилаи нахуст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ новобаста ба

маъноӣ дар ҷумлаи пайрав дошташон дар ҳар қадам забонҳои қиёсшаванда ба намудҳои зерини ҷумлаҳои пайрав тақсим шуданд: 1) макон; 2) замон; 3) тарзи амал; 4) сабаб; 5) мақсад; 6) натиҷа; 7) ҳилоф; 8) шарт. Дар марҳилаи дуҷумлаи таҳлил, ҳар яке аз намудҳои ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои қиёсшаванда ба таври алоҳида ва вижагиҳои сохториву грамматикӣ ва сохториву маъноӣ мавриди таҳқиқи илмӣ қарор гирифтанд. Дар марҳилаи сеҷумлаи таҳлил, вижагиҳои сохториву грамматикӣ ва сохториву маъноӣ ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои фавқуззир мавриди муқоисаву муқобала қарор гирифта, вижагиҳои шабоҳатнокиву тавофути онҳо муайян гардиданд.

5. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда аз дигар анвои ҷумлаҳои пайрав бо он тавофут дорад, ки дар онҳо ҷумлаи пайрав вазифаҳои гуногуни ҳолро иҷро намуда ба навъҳои гуногун ҳол ишора мекунад, амал дар сарҷумла ба вуқӯъ меояд ва намудҳои гуногуни ҳол ба худ маъноӣ пайрави (1) макон; 2) замон; 3) тарзи амал; 4) сабаб; 5) мақсад; 6) натиҷа; 7) ҳилоф; 8) шарт)-ро касб қарда, сарҷумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад.

6. Дар ҳар ду забон ҳам калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумлаи омада, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳо тобеъ мешавад.

7. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳоли ҳар ду забони муқоисашаванда калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумлаи омада, ба ҷумлаи қадам анвои ҷумлаи пайрави ҳол мансуб будани ҷумлаи пайравро муайян мекунад.

8. Дар ҷумлаҳои пайрави замони ҳар ду забон ҳам пайвандакҳо (пас аз он ки, баъд аз он ки, чун; as, when) дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, вақту замони иҷро амали сарҷумларо муайян мекунад. Яке аз пайвандакҳои сермахсули ҷумлаи пайрави замон дар ҳар ду забон вақте ки – when буда, муносибати замони ҷумлаи пайраву сарҷумларо возеҳу равшан мегардонад. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави замон сарҷумла дар бештари ҳолатҳо пеш ва пас аз ҷумлаи пайрав меояд.

9. Агар барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маъноӣ макон дар забони тоҷикӣ таркибҳои пешояндии *дар он ҷо, дар ин ҷо, он ҷо, ба он ҷо* ва ғайра дар дохили сарҷумлаи омада, вазифаи ҳоли маконро иҷро намоянд, пас, дар забони англисӣ барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маъноӣ макон ҳоли макони *here* истеъмом гардида, вазифаи пайвандак таркибиро иҷро мекунад.

10. Дар ҷумлаҳои пайрави сабаби забонҳои муқоисашаванда пайвандакҳо, асосан, дар аввали ҷумлаи пайрав омада (чун, зеро, зеро ки, модом ки, чунки, барои ин ки; because, for, as long as) ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад, аммо дар баъзе ҳолатҳо дар аввали ҷумлаи омадану ба худ тобеъ намудани аъзоҳои ҷумла (ба сабаби он ки, азбаски; because, since, even though) низ ба назар мерасад.

11. Дар ҷумлаҳои пайрави шартӣ ҳар ду забони таҳқиқшаванда ҳам, мутобиқати шаклҳои феълиро хабарӣ яке аз воситаҳои муҳими грамматикӣ ба шумор мераванд.

12. Дар бархе аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳилофи забонҳои муқоисашаванда ҷумлаи пайрав назар ба маъноӣ ҳилофӣ

бештар мукоисаро ифода мекунад ва ба чумлаи мураккаби пайваст наздик мешавад.

13. Дар ҳар ду забон ҳам, барои тобеъ намудани чумлаи пайрави хилоф ба сарчумла пайвандҳои чуфт серистеъмоланд: *агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гар чи)... ҳам, агар чанде (гар чанде)... ҳам, ҳарчанд... ҳам, агар чанде (гар чанде ки)... ҳам, ҳарчанд ки... ҳам.*

14. Ҳоли тарзи амали дар таркиби сарчумла буда, асосан, ба воситаи зарфҳои тарзи амал, феъли ҳол, ибораҳои феъли ҳоли ва дигар ҳиссаҳои нутк, ки ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд, ифода мешавад ва чумлаҳои пайрави тарзи амал тавассути шарҳу тавзеҳи тариқи чараёни амал ва ҳолатҳои гуногуни хабари сарчумларо нишон медиҳад.

15. Калимаҳои ҳамнисбати *чунон, ончунон, ҳамчунон; so, as, such* дар чумла ба вазифаи якҷанд аъзои чумла меоянд ва чумлаҳои пайрави барои шарҳу эзоҳи онҳо омада низ бо сарчумла алоқаи гуногуни маъноӣ зоҳир карда метавонад:

16. Дар бештари чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои мукоисашаванда, ки калимаҳои ҳамнисбат тарзу тариқи иҷрошавии амали сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд, қодиранд, ки тобиши маъноии иловагии нагичаро ифода намоянд. Дар ин ҳолат хабари чумлаи пайрав бештар ба воситаи шаклҳои сифаи хабарӣ ифода мегардад.

17. Агар дар забони тоҷикӣ калима ва таркибҳои ҳамнисбати *чунон, ончунон, ба андозае, ба дараҷае, ин қадар, он қадар, ҳамин қадар, ба қадре, ба ҳадде* низ дар таркиби сарчумла истеъмоли ёфта, сабаби тобиши натиҷаи чумлаи пайрави микдору дараҷа гарданд, пас дар забони англисӣ ин вазифаро муодили онҳо *this, that, such* иҷро мекунад.

ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Асосҳои назариявӣ ва натиҷагирӣ аз таҳқиқи мазкур дар ҳалли мушкилоти хусусиятҳои сохториву маъноии чумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикиву англисӣ ва муайян намудани қонуниятҳои қорбурди онҳо дар матн заминаи муҳим шуда метавонад.

2. Маводи рисола мавриди мураттаб намудани китобу дастур оид ба типологияи мукоисавии забонҳои тоҷикиву англисӣ дар назар гирифтани хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои пайрави ҳол муҳим аст.

3. Маводи диссертатсия зимни омӯзиши масъалаҳои таснифу гурӯҳбандии чумлаҳои пайрав ва аз ҷиҳати маъноиву сохторӣ таҳлили баррасӣ намудани чумлаҳои пайрави ҳол ҳамчун сарчашмаи муътамади илмӣ ба назар гирифта шавад.

4. Диссертатсия ҷангоми омӯзиши масъалаҳои сохториву маъноии чумлаҳои пайрави ҳол маводи мазкур метавонад, ба омӯзишу таҳлили дигар анвои чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати мукоисаву муқобала ҳамчун дастур қумак намояд.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

- [1-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави тарзу амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2021.– № 4(93). – С. 120-126.
- [2-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пайвандакҳо дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ/ Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе. – 2020. – №5 (88). – С. 27-31.
- [3-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои қорбурди ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе. – 2020. – № 4 (87). – С. 88-92.
- [4-М]. **Давлатов Н. М.** Роҳҳои қорбасти пайвандакҳо дар сомонӣҳои ҷумлаҳои пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе. – 2021. – №4 (016) – С. 261-265.
- [5-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Нақши калима ва таркибҳои ҳамнибат ҳамчун воситаи алоқа дар ташаккули ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Аҳбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе. – 2022. – №3 (268). – С. 297-301.

2. Мақолаҳое, ки дар маҷмаа ва маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

- [6-М]. **Давлатов Н. М.** Пайвандакҳо ҳамчун воситаи алоқа дар ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Забони миллии оинаи пурҷилои таърих: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2022 – С. 39-43.
- [7-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пешояндҳои «сабаб ва мақсад» дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами филология ва методикаи таълими забонҳо: мав. конфренс. – Душанбе. – 2022. – С. 92-99.
- [8-М]. **Давлатов Н. М.** Мақоми пешояндҳо дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳол / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва лингводидактика дар заминаи муоширати байнифарҳангӣ: мав. конференс. илмӣ-амал. ҷумхур.. – Душанбе, 2021 – С. 238-240.
- [9-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои қорбурди ҷумлаи пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2021. – С. 30-31.

- [10-М]. **Давлатов Н. М.** Вижагиҳои қорбасти ҷумлаи пайрави монандӣ дар забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаёбии он дар забони англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2021 – С. 28-30.
- [11-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши воситаҳои грамматикӣ дар созмони ҷумлаҳои пайрави макони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳанго: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2022 – С. 128-130.
- [12-М]. **Давлатов Н. М.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаи пайрави мақсади забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳанго: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе. – 2023 – С. 46-48.
- [13-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, ва таҳлили муқоисавӣ-типологии забонҳо: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023 – С. 271-279.
- [14-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои семантикию грамматикӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 54-58.
- [15-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 59-62.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ**

На правах рукописи

УДК 809.155.0 + 802.0
ББК 81.2 Точ + 81.2 Анг.
Д - 14

ДАВЛАТОВ НАЗРИМАД МУРОДЗОДА

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫХ ПРИДАТОЧНЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ
«ВОСПОМИНАНИЙ» САДРИДДИНА АЙНИ)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Душанбе – 2023

Диссертационная работа выполнена на кафедре языкознания и сопоставительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни

Научный руководитель: Джаматов Самиддин Салохиддинович, доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и сопоставительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни

Официальные оппоненты: Мирзоева Мохира Мадиброхимовна, доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования Таджикского национального университета

Сохибназарова Хавасмох Тиллоевна, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой сопоставительного языкознания и теории перевода Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотим Улугзода

Ведущая организация: Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрав

Защита диссертации состоится «19» июня 2023 года, в 13:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-068 при Таджикском государственном педагогическом университете имени Садриддина Айни по адресу: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки 121, зал Учёного совета факультета английского языка и восточных языков.

С содержанием диссертации можно ознакомиться на сайте www.tgpu.tj и в научной библиотеке Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2023 года.

Учёный секретарь диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент

Каримова Д.Н.

ВВЕДЕНИЕ

Диссертационная работа посвящена сравнительному анализу обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков на основе материала «Воспоминаний» Садрриддина Айни, в которой рассмотрены структурно-семантические особенности данного типа предложений.

Актуальность темы исследования. Язык, считаясь средством связи между людьми, выполняет в обществе ключевую роль. Он представляет собой репрезентацию нации и с его помощью можно познакомиться с культурой других народов. В условиях глобализации и диалога цивилизаций возникла потребность в изучении и исследовании иностранных языков, потому что именно в результате сравнения и сопоставления можно узнать систему и структуру иностранных языков, а также их сходства и различия.

Для лучшей организации этого процесса сравнительное изучение различных проблем, относящихся к фонетике, лексикологии, морфологии и синтаксису разносистемных и разноструктурных языков отвечает поставленным целям.

Наряду со словами и словосочетаниями предложение также считается основной единицей синтаксиса каждого языка, потому что они, будучи тесно связанными, рассматриваются в предложении вместе. Предложение и его образование занимают особое место в системе синтаксиса, так как обеспечение обмена мыслями в языке возможно лишь посредством предложений.

Таджикский и английский языки имеют свои особенности исторического формирования, которые считаются основой для построения различных предложений. Особенности использования предложений, структура и состав простых предложений, пути и методы изложения в них мысли, классификация простых предложений по интонации и содержанию, способ формирования сложных предложений и их грамматических средств, задачи и место простых предложений в составе сложных предложений и их аналогов являются важнейшими проблемами синтаксиса упомянутых языков.

Одна из важных единиц синтаксиса сравниваемых языков – сложное предложение, которые состоят из двух или более простых предложений, имеющих единый смысл, структуру и интонацию.

Так как речь идёт о сравнении и сопоставлении сложных синтаксических единиц, наше исследование выполнено в рамках сопоставительного языкознания, и тесно связано с новым аспектом в науке о языке, основной целью которого является описание, сравнение, изучение и исследование родного и иностранного языков.

Таким образом, изучение и типологические исследования таджикского и английского языков, каждый из которого по своей генетике относится к разным языковым семьям, на сегодняшний день весьма актуально и может содействовать глубокому пониманию языков иранской и германской групп индоевропейской семьи.

Необходимо отметить, что «Воспоминания» С.Айни – одно из замечательных прозаических произведений мировой литературы, в котором отражаются различные проблемы социальных отношений, людей с разными взглядами и вероисповеданиями, которые представляет обширный материал для нашего исследования. Таким образом, выбор темы сравнительного анализа обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков на основе этого произведения соответствует заявленной цели.

Степень изученности темы исследования. Проблема изучения, исследования и анализа обстоятельственных придаточных предложений является одной из тем, которая с древности и до сегодняшнего дня привлекает внимание учёных, исследующих синтаксис. Из изучения научных трудов, относящихся к этой проблеме, становится известно, что начало исследования различных проблем синтаксиса сравниваемых языков, начавшись ещё со средневековья, продолжается до настоящего времени. С пятидесятих годов прошлого столетия проблема исследования сложных предложений в таджикском и английском языках привлекала к себе особое внимание лингвистов. До настоящего времени комплексного и всестороннего исследование сложных предложений, как особой единицы синтаксиса в сравнительном языкознании проведено не было, и эта проблема считается полностью и всесторонне не изученной.

В таджикском языкознании исследованием сложных предложений впервые занялись такие лингвисты, как: Б. Ниёмухаммадов [1948; 1960; 1962], Ш.Ниёзи [1948], Н. Маъсуми [1949; 1959], Д. Таджиев [1971; 1981], Ш. Рустамов [1964; 1983], М. Касымова [1975], К. Каландаров [2004] и др.

Анализу и исследованию различных видов обстоятельственных придаточных предложений таджикского языка посвящены опубликованные статьи таджикскими синтаксистами Д. Таджиевым [1964; 1966; 1969; 1970; 1971; 1977], Ш. Рустамовым [1964; 1968; 1971], Ф. Зикриёевым [1968]; Б. Камолиддиновым [2017], Д. Ходжаевым, М. Мирзоевой [2017] научные доклады и статьи.

В становлении и развитии придаточных предложений таджикского языка очень велика роль Д. Таджиева. В своей работе автор при установлении задач и особенностей придаточных обстоятельственных предложений таджикского языка с учётом их структуры и семантики он впервые в таджикском языкознании выявил слово и соотносительные конструкции как важные средства связи сложноподчинённых предложений

Одним из исследований, посвящённых одному из видов обстоятельственного придаточного предложения – придаточному предложению условия, относится к перу языковеда М. Касымовой [Касымова, 1961, 235]. Она в своей монографии исследовала все нераскрытые стороны придаточного предложения условия на основе материалов произведений таджикской классической литературы. Две характерные особенности придаточных предложений таджикского языка, связанных с придаточным предложением условия, изложены следующим

образом: «а) придаточные предложения объясняют не только главное предложение, но и другие придаточные предложения; б) согласование глагольно-сказуемых форм придаточного и главного предложения служат важным средством связи в сложноподчинительных предложениях» [Касымова, 1961, 77].

Языковед Ш. Рустамов в своём исследовании больше обращает внимание на смысловую связь и связанность придаточного предложения с главным предложением. Он отмечает, что «существование главного предложения и придаточного зависит от их совместного действия и они, являясь двумя частичками одного предложения, один без другого не могут выразить содержание» [Рустамов, 1988, 23]. Он также провёл исследования относительно сложноподчинённых предложений с придаточными причины в современном таджикском литературном языке, в исследовании он рассматривает структурно-семантические особенности придаточного предложения причины [Рустамов, 1988, 123].

Исследования Ф. Зикрияева, посвящённая изучению придаточных предложений образа действия и сравнения, имеет особую научную ценность в классификации сложноподчинённых предложений таджикского языка, Этот исследователь, наряду с традиционным способом анализа сложноподчинённых предложений, так же подчёркивает, что в таджикском языке существуют придаточные предложения, которые «не подчиняются отдельным членам главного предложения и не выполняют их функцию, тесно связаны с общей сутью главного предложения [Зикрияев, 2021, 31-152].

Исследования придаточных предложений меры и степени в таджикском языке были проведены Р. Асозода. В своей работе он приводит подробные сведения о придаточных предложениях меры и степени, истории изучения этого вида предложений, приводит их особые свойства в сравнении с другими придаточными предложениями [Асозода, 2010, 105].

Касательно проведенных исследований и анализа придаточных предложений времени можно отметить работу Х. Хусейнова [Хусейнов, 1960, 122].

Единственной книгой, в которой описывается обстоятельственное придаточное предложение и его виды считается – «Грамматика современного литературного таджикского языка. Том 3. Сложные предложения» [Грамматика, 1989, 224]. В этой книге обстоятельственное придаточное предложение, хотя и не в полном виде, но в какой-то степени знакомит читателя с видами придаточного предложения в современном литературном таджикском языке.

Исследование и изучение сложноподчинённых предложений не остались вне поле зрения таких русских англисологов, как: А.И. Смирницкий [1957], Ю.Р. Гепнер [1963], Б.С. Хаймович [1967], Л.Л. Иофик [1968], Б.А.Ильиш [1971], Е. Н. Старикова [1985], Н.А. Кобринна [1986] и др.

Так как речь идет о степени изучения темы в сравнительном языкознании, нужно сказать, что до настоящего времени завершено много

исследований о сравнении других языков со стороны Д. С. Самедова [1996], Н.Н. Тимерханова [1998], Н.С. Черникова [2007] и др.

Единственное исследование, посвящённое сравнительному изучению обстоятельственных придаточных предложений таджикского, русского и английского языков провела Н. Ш. Рахмонова [2018]. В работе она анализирует и рассматривает семантическую структуру сложноподчиненных предложений в синтаксической системе на основе таджикского, русского и английского языков, излагая свои взгляды в форме классификации тех или иных видов обстоятельственных придаточных предложений в исследуемых языках. В ходе исследования автор опирается на произведения русских, таджикских и английских писателей и выражает своё отношение к видам придаточных предложений.

Исследование и анализ данной темы с позиции сравнения и сопоставления в сравнительном языкознании (на примере двух разноструктурных и разносистемных языков, т.е. таджикского и английского) можно назвать новым явлением, так как кроме отдельных статей и одной монографии нельзя найти других источников, охватывающих исследование и анализ обстоятельственных придаточных предложений.

По нашему мнению, несмотря на опубликованные статьи и работы, изучение данной темы с точки зрения сравнения и сопоставления в рамках произведений того или иного писателя, конкретно в одном его произведении, сравнение его с другими произведениями писателя, сопоставление с языком классической литературы, нуждается в глубоком и всестороннем научном исследовании.

Связь исследования с научными программами и темами исследований. Данная тема исследования связана с образовательными и научными программами филологического направления, а полученные результаты способствуют совершенствованию утверждённых учебных программ. Рассматриваемая тема исследования является частью научно-исследовательской работы кафедры языкознания и сопоставительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования, прежде всего, является изучение, анализ и сравнение отличительных особенностей обстоятельственных придаточных предложений в сравниваемых языках на основе материала «Воспоминания» Садриддина Айни.

Задачи исследования. Для выполнения цели исследования необходимо решить нижеследующие задачи:

- изучение важнейших изменений в системе исследования предложений;
- классификация обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков;
- определение структурных и семантических особенностей обстоятельственных придаточных предложений исследуемых языков;

- определение роли грамматических средств в формировании обстоятельственных придаточных предложений сравниваемых языков;
- определение различий и сходства обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков;
- установление путей и способов семантических выражений обстоятельственных придаточных предложений сравниваемых языков.

Объектом исследования является, прежде всего, выявление структурные и семантические особенности обстоятельственных придаточных предложений на основе материалов произведения «Воспоминания» Садриддина Айни.

Предмет исследования составляют обстоятельственные придаточные предложения произведения «Воспоминания» Садриддина Айни.

Теоретические основы исследования составляют научные труды отечественных и зарубежных учёных-лингвистов, таких как: Д. Таджиев, Ш. Ниёзи, Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов, Ф. Зикрияев, М. Касымова, С. Атобуллоев, Д. Ходжаев, Ш. Рахмонова, А. Смирницкий, Е. Старикова, Б. Ильиш, Ю. Гепнер, Л. Иофик, Б. Хаймович, Н. Кобрин и др.

Методологические основы исследования. Для решения задач, поставленных в диссертации, были использованы описательный, сравнительно-типологический методы, методы дистрибутивного, компонентного и структурно-семантического анализа.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в сравнительном языкознании исследованы структурно-семантические особенности обстоятельственных придаточных предложений на основе материалов «Воспоминаний» Садриддина Айни, были установлены их различия, сходства и общность. Этот тип придаточных предложений стал предметом анализа и изучения на основе примеров таджикского и английского языков, с опорой на союзы и соотносительные слова, в зависимости от способов их употребления.

Основные положения, выносимые на защиту:

- Сложноподчинённое предложение с обстоятельственным придаточным является одним из наиболее употребительных сложных предложений в синтаксической системе таджикского и английского языков, широко используется в устной и письменной речи.
- Придаточное в составе сложноподчинённого предложения подчинено главному через подчинительные союзы, соотносительные слова, интонацию, сочетаемость глагольных форм, порядок предложения.
- Лексические категории – синонимия и полисемия – присутствуют в образовании обстоятельственных придаточных предложений сравниваемых языков, и писатель использовал их с особым мастерством.
- Рассмотрение структурно-семантических особенностей придаточных предложений показало, что союзы, соотносительные слова и соответствие глагольных и сказуемых форм, как основные грамматические средства, сыграли ключевую роль в образовании этого типа сложных придаточных предложений;

➤ Общефункциональные союзы (ки, тарзе ки, чунки, чунон ки; as, that, as if, so as, that, as if, so) ставятся в начале и середине придаточных предложений (способ действия, причина, цель и т. д.) и подчиняют придаточное предложение главному. Соотносительные слова и указательные местоимения располагаются в главном предложении, а следующее предложение объясняет их.

➤ Многозначность некоторых придаточных обстоятельственных предложений (способ действия, сравнение, время, количество и степень) отражаются в выражении дополнительного значения результата, цели, сходства-сравнительного, описательно-определяющего, причины, времени, противопоставления, сравнительно-противопоставительного.

➤ Места общефункционального союза *ки* – *that*, *which* как продуктивного союза при подчинении придаточных предложений главному весьма заметна по сравнению с другими видами союзов.

➤ Сложноподчинённое предложение с обстоятельственным придаточным имеет широкий степень употребления в «Воспоминаниях» С. Айни. В некоторых из них даже встречаются два или более придаточных предложений.

➤ Существенной особенностью языка «Воспоминаний» является то, что часто употребляются союзы *агар*, *вақте ки*, *ки* и *чунки*, из них *агар* использовалось 70 раз, а *вақте ки* – 62 раза. В то же время очень употребительны соотносительные слова *чунон*, *ҳамчунин*, служащие для связи придаточного предложения с главным предложением.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что данная диссертационная работа в дальнейшем способствует исследованию разных проблем языкознания, особенно, в рассмотрении проблемы сопоставительно-типологическое языкознание, в частности сравнительный анализ придаточных предложений таджикского и английского языков. Результаты работы могут использоваться в изучении разных проблем относительно таких отраслей лингвистики как сопоставительно-типологическое языкознание, грамматика и стилистика.

Практическая значимость исследования заключается в том, что материалы данного исследования могут быть применены в процессе типологического и сравнительного изучения разноструктурных и разносистемных языков, при составлении теоретических курсов по дисциплинам «Введение в языкознание», «Общее языкознание», «Лексикография», «Сравнительная типология таджикского и английского языков» и «Теория грамматики».

Степень достоверности результатов исследования. Соответствие объема диссертации, изложение основных положений исследования в виде научных статей, а также результаты и выводы, полученные на основе исследованных источников, подтверждают степень достоверности результатов исследования.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Сравнительный анализ обстоятельственных

придаточных предложений в таджикском и английском языках» (на основе материалов «Воспоминаний» Садриддина Айни) на соискание научной степени кандидата филологических наук соответствует паспорту научной специальности 10.02.20. – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Личный вклад исследователя. В процессе исследования завершены нижеследующие работы: а) анализ и изучение научных комментариев научной литературы, относящейся к обстоятельству придаточному предложению таджикского и английского языков; б) сбор и систематизация материалов, собранных из конкретных источников, т.е. из «Воспоминания» Садриддина Айни и его перевода на английский язык; в) классификации обстоятельственных придаточных предложений в сравниваемых языках; определение общих и отличительных особенностей в процессе исследования обстоятельственных придаточных предложений; г) конкретные рекомендации и заключение, полученных в результате исследования данной темы.

Апробация и реализация результатов диссертации. Основное содержание диссертации отражены на научных заседаниях и семинарах кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ им. С. Айни.

Диссертационная работа обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ имени Садриддина Айни (протокол №14, от 22.06.2022) и на Учёном совете факультета английского языка и восточных языков того же вуза (протокол №1, от 31.08.2022)

Публикации по теме диссертации. Результаты и основные положения диссертации опубликованы в 15 статьях, в том числе 5 статей опубликованы в рецензируемых журналах, входящих в перечень ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, и библиографии. Общий объем работы 188 страниц стандартного компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении приводятся сведения об актуальности темы и степени её изученности отечественными и зарубежными лингвистами, а также обсуждается их вклад в развитие сложных придаточных предложений с обстоятельственными придаточными предложениями. В работе также обуславливаются цели и задачи, научная новизна, его теоретическая и практическая значимость, объект и предмет, используемые материалы и основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава – **«Теоретические основы изучения обстоятельственных придаточных предложений в языкознании»** состоит из четырёх разделов.

Первый раздел называется **«Сложное предложение, высокоструктурированная единица синтаксиса»**. Изучение сложных

предложений является одной из основных проблем грамматики таджикского и английского языков, и до сих пор среди лингвистов существуют разные мнения относительно особенностей этого типа предложений. Анализ и обзор материалов, собранных из различных источников, свидетельствует о том, что в языкознании средством образования сложных предложений является, прежде всего, связь простых предложений. В сравниваемых языках, сложные предложения разделяются на сложносочинённые и сложноподчинённые предложения. Если в сложносочинённых предложениях конструкции и компоненты относительно самостоятельны, то в сложноподчинённых предложениях главное предложение имеет относительную самостоятельность, а придаточное предложение всегда подчинено ему, его содержание или какой-либо из его членов разъясняется и делается ясным и полным. В сложных придаточных предложениях простые предложения связаны друг с другом и объясняют друг друга. Дополняющие и детализирующие элементы (придаточные предложения) по существу зависимы и подчинены основному элементу (главному предложению) и выражаются вследствие его необходимых требований. Подчинительные элементы, с одной стороны, существуют как составная часть основного элемента (главного предложения), с другой стороны, отличаются от него своей подчинённостью и пояснительной природой. В сложноподчинённом предложении смысловая связь, способы и средства связи компонентов иные, чем в сложносочинённых предложениях.

Второй раздел называется **«Классификации придаточных предложений в таджикском и английском языках»**. В языкознании до сих пор нет единого мнения о классификации придаточных предложений. Лингвист Ф. В. Зикиряев в своих трудах делил обстоятельственные придаточные предложения на две группы: «придаточные, объясняющие отдельные члены главного предложения, и придаточные, относящиеся к общему смыслу главного предложения» [Зикиряев, 2021, 45-46]. Б. Камолиддинов делит обстоятельственные придаточные предложения на две группы с точки зрения их смысловой связи и синтаксического вклада в структуру придаточных сложных предложений: обстоятельственные придаточные отношения и придаточные признака [Камолиддинов, 2010, 185]. В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е.В. Прокофьева, З.М. Райенс, С.Е. Сквирская ва Ф.Я. Цырлина в своих классификациях разделили следующие виды обстоятельственных придаточных предложений: «adverbial clauses of time (время), place (место), cause/reason (причина), purpose (цель), condition (условие), concession (противопоставление), result (результат), manner (образ действия), comparison (сравнения) [Каушанская, 2018, 344-351].

Основываясь на мнениях таджикских и английских лингвистов, имена которых были упомянуты выше, по нашему мнению, обстоятельственное придаточное предложение в обоих языках можно классифицировать следующим образом: 1. Придаточное предложение отношения. Данная группа состоит из придаточного времени, придаточного места, придаточного

причины, придаточного цели, придаточного следствия, условного придаточного, уступительного придаточного; 2. Придаточное предложение признака. В эту группу входят придаточные образа действия, придаточные сравнения, придаточные меры и степени.

Третий раздел называется «**Семантические особенности придаточных предложений в сопоставляемых языках**». Проблема многозначности придаточных предложений считается одной из важнейших особенностей синтаксиса сложноподчинённых предложений. Некоторые языковеды в своих исследованиях хотя и коснулись этой проблемы, однако до нынешнего времени она всесторонне и глубоко не изучена. Придаточные предложения по своей синтаксической структуре и значению иногда и внешне похожи друг на друга, но по причине некоторых фактов могут стать многозначными. Их многозначность связана со смыслом и задачами подчинительных союзов и соотносительных слов, выражением и согласованием сказуемых в разных формах глаголом, отношениями с основным и дополнительным значениями и интонационными особенностями. Поэтому многочисленные типы придаточных предложений таджикского языка могут иметь друг с другом общий смысл и смысловые оттенки, но мы не можем отнести их к одному типу придаточного предложения только по смыслу. В этом случае более важны их структура и выражение: «Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондари фурӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қарши рафтааст, ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо будаанд» [С.Айни, 2013, 28]. «After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi, where we also had relatives [S.Aini, 1980, 60]». «Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии коматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» [С.Айни, 2013, 293]. «Қозӣ, дар ҳолате, ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои чавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод» [С.Айни, 2013, 54]. «After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi, where we also had relatives [S.Aini, 1980, 60]. When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel, his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand» [S.Aini, 1980, 93]. (После смерти отца он продал унаследованную землю и затем отправился в Карши, где были и наши родственники). «Тело этого человека было полным настолько, что высота его роста не так сильно ощущалась и он казался среднего роста». «Судья с повязкой на талии и длинной тростью в руке стоял на берегу новой реки»)

В первом сложноподчинённом предложении прослеживается придаточное предложение причины, т.е. главное предложение *Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондари фурӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қарши рафтааст* и придаточное *ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо будаанд*. В этом предложении можно наблюдать соответствие глагольных форм, т.е. в главном предложении встречаются однородные сказуемые (хӯрдааст, рафтааст). В английском эквиваленте этого предложения *After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi*

является главным, а *where we also had relatives* – придаточным. В главном предложении английского языка наблюдается однородные сказуемые (sold, left).

Во втором сложноподчинённом предложении наблюдается придаточное предложение количества и степени, т.е., главное *Tani in odam ba tarze nurra bud* и придаточное *ki balandii qomatah on qadar xis kard* *nameshud va ba nazar mi'naqad menamud*. Соотносительное слово *ba tarze* ставится в составе главного предложения и указывает на придаточное предложение количества и степени.

Третье сложноподчинённое предложение является придаточным предложением образа действия, главное предложение *Koz'i dar labi rudi nav rost meistod* и придаточное *dar xolate ki mi'naah az rui bastag'i va ba dastah yak asoi qavbedi daroz bud*. В этом придаточном сложном предложении придаточное предложение подчинено главному через союз «дар холате ки» и поясняет подлежащее главного предложения. В английском эквиваленте, главное предложение *When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel*, придаточное – *his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand*.

Необходимо отметить, что одно придаточное предложение в обоих языках может выражать оттенки значения как количества и степени, так и сходства, что указывает на общность значения придаточных предложений таджикского и английского языка: «Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид, ки ғӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд» [С.Айнӣ, 2013, 94]. (Однако после того, как он раз 10-12 ударил кетменём, так вспотел, как будто на него вылили ведро воды). В данном сложноподчинённом предложении главным является *Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид*, а придаточным – *ки ғӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд*, соотносительное слово «чунон» использовано в составе главного, а союз «ки» соединяет придаточное с главным. Английский эквивалент данного сложноподчинённого предложения – *After a dozen or so lunges, however, he was so drowned in sweat that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head, ...* [S.Aini, 1980, 48-49], главное – *After a dozen or so lunges, however, he was so drowned in sweat*, придаточное – *that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head,...* В английском примере, придаточное присоединяется к главному союзом «that», и поясняет его. В обоих языках соотносительные слова «чунон» и «so» в структуре главного предложения, подтверждая, что придаточное предложение выражает количество и степень.

Четвёртый раздел назван **«Роль союзов и соотносительные слова как грамматические средства в образования обстоятельственных придаточных предложений в сравниваемых языках»** и состоит из двух подразделов.

Первый подраздел называется **«Место союзов в образовании обстоятельственных придаточных предложений»**. Союзы считаются одними из наиболее продуктивных грамматических средств связи между

главными и придаточными предложениями в сравнимых языках. Следующие союзы участвуют в образовании обстоятельственных придаточных предложений в сравниваемых языках: **союзы, указывающие на выполнение того или иного действия условно или в противопоставлении:** *агар, ба шарте ки, бар хилофи он ки, сарфи назар аз он ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд (ки); however, otherwise, if*: «Агар шогирд танҳо ба омӯхтани хунари устои худ каноат мекард, дар дунё ҳеч хунари пеш намерафт» [С.Айнӣ, 2013, 72]. «If a pupil were content to learn only from his master, no craft on earth would make any progress» [S.Aini, 1980, 77]. «Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам уро кашола карда ба пеши падарам бурд» [С.Айнӣ, 2013, 28]. «Mother dragged my unwilling brother over to my father's loom [S.Aini, 1980, 47]»; **союзы, выражающие время, момент и место того или иного события:** *вақте ки, дар вақте ки, ҳамин ки, ҳангоме ки, қучо (е) ки, ҳар ҷо ки, дар он ҷо ки, он ҷо ки, аз бозе ки, when, while, whenever, as, till, untill, as soon as, as long as, since, after, before, now that, that where, wherever* и т.п.: «Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осӣ ҳеҷ об набуд [С.Айнӣ, 2013, 18]. «When we reached that point there was no running water in the stream» [S.Aini, 1980, 48]; **союзы, выражающие количество и степень, меру и степень:** *ки, ҳар қадар ки, ба андозае ки, ба дараҷае ки, ба андозае, ба ҳадде ки, чунон; a bit, a little, somewhat; to some extent, a bit large* и т.п.: «Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чунон бисёр занбӯруғ рӯйидааст, ки чувол-чувол чидан мумкин аст» [С.Айнӣ, 2013, 22]; «There's enough mushrooms sprung up in the sand to gather by the sackful [S.Aini, 1980, 52]»; **союзы, указывающие на причины и последствия выполнения действия или события:** *чунки, зеро, зеро ки, модом ки, модоме ки, дар натиҷаи он ки, азбаски, that, because, due to, so long as, since for fear (that)* и т.п.: «Аз рӯи шариат, модом ки ба ту ҳақ додаанд ва бе музд кор нафармудаанд, занашон талоқ намешавад» [С.Айнӣ, 2013, 55] «According to the shariat, so long as he has compensated you and not made you work without pay, his oath is good, and he need not divorce his wife» [S.Aini, 1980, 66].

Второй подраздел озаглавлен «**Роль соотносительных слов в формировании обстоятельственных придаточных предложений**». В сопоставляемых языках наряду с союзами соотносительные слова считаются одними из наиболее продуктивных средств связи между обстоятельственными придаточными предложениями. Соотносительные слова в зависимости от выражения лексико-семантических отношений и связей можно разделить на следующие группы: **соотносительные слова, выражающие временные отношения между частями придаточного предложения:** *баъд аз ин (он), пас аз ин (он) (после того, этого):* «Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд» [С.Айнӣ, 2013, 367] (Люди из отряда сначала поклонились, затем сели так, как будто читают намаз, выражая тем самым своё почтение эмиру) **соотносительные слова, выражающие отношения причины и результата:** *бинобар ин, бинобар он, аз ин сабаб, барои ҳамин, аз ҳамин сабаб; thus, therefore, hence, so, hereby:*

«Иро ҳам аз барои хамин талаб мекунам, ки баъд аз гурухта рафтаманом, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад» (я поэтому того и требую, что после нашего побега, до того, как найдём работу, нам понадобятся деньги) [С.Айнӣ, 2013, 55]; **соотносительные слова, выражающие отношения противоположности и противоречия между отдельными мыслями конструкции придаточного предложения:** *бо вучуди ин (он), бар хилофи ин (он), бар зидди ин (он), ба(р) муқобили ин (он), қатъи назар аз ин (он), сарфи назар аз ин (он); nevertheless, in spite of that, however, yet:* «Бо вучуди ин, дар ёдам мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ҳодиса, бисёр завқбахшо будани нағмасарой ва гуворо будани интиқомгирӣ бошад, ки ҳамаи инҳо дар як чо аввалин бор ба сари ман чамъ шуда буданд» [С.Айнӣ, 2013, 79]; **соотносительные слова, выражающие отношения между смыслом, намерением и целью:** *бинобар ҳамин, бинобар ин (он), аз барои ҳамин, бо чунин мақсад, ба чунин азм; so, therefore, by the way:* «Бинобар ин, ба ман лозим буд, ки ба хаминҳо тӯй карда диҳам, ҳешовандон ва ошноҳои соқтарегии бошанд, ба хамин чо меоянд ва омаданд» [С.Айнӣ, 2013, 26]; **соотносительные слова, выражающие место:** *дар он чо, ба он чо, аз он чо, ба ҷои ин (он); instead, of, here, there:* «Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада ба ҷое расидем, ки аз он чо аз тарафи шимоли рӯд сари ҷӯи Махаллаи Боло ва аз тарафи чанубаш ҷӯи Истамзе сар мешуд» [С.Айнӣ, 2013, 93]; **соотносительные слова, выражающие грядущее состояние, обстоятельства и условия действия:** *ба тарзе, дар ҳолате, дар ин маврид, дар ин вазъият, чунон; that, in this case, in that case:* «Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии коматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» [С.Айнӣ, 2013, 293].

Вторая глава – «Сравнительный анализ обстоятельственных придаточных предложений отношения в таджикском и английском языках», состоит из 7 разделов.

Первый раздел озаглавлен «Придаточное предложение времени в сравнимых языках». Придаточное предложение времени действия в составе сложноподчинённого предложения поясняет время мысли, изложенной в главном предложении: «Вакте ки ман ба тарафи ҷойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод» [С.Айнӣ, 2013, 13]; «When I trotted over toward the bed my eyes met my brother's» [S.Aini, 1980, 41]. В сложноподчинённых предложениях временные отношения главного и придаточного предложения выражаются с помощью последнего, поскольку у придаточного предложения есть много средств и возможностей для выражения таких отношений. Между придаточным времени и главным предложением существует несколько видов временных связей: а) придаточное выражает такое действие, которое происходит одновременно с действием в главном предложении. «Дар вакте ки мо ба он чо расидем, дар ҷӯи осие ҳеч об набуд ва дар даруни рӯд чо-чо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд» [С.Айнӣ, 2013, 29]. «When we reached that point there was no running water in the stream, only frozen patches» [S.Aini, 1980, 48]; б) действие придаточного предложения происходит до совершенного в главном

предложении действия: «Чун хоб ғалаба кард, ба хона омадам, ки бихобам [С.Айнӣ, 2013, 77]». «Feeling sleepy, I came home to lie down» [S.Aini, 1980, 124]; в) действие придаточного предложения происходит после совершенного в главном предложении действия: «Сайид Акбар оташин шуд, вакте ки ӯ барои гап задан дахон кушод, аз дахонаш пеш аз сухан кафк мепарид» [С.Айнӣ, 2013, 108].

Первый подраздел первого раздела называется «**Грамматические средства придаточных предложений времени**». В сопоставляемых языках грамматическими средствами придаточных предложений времени являются союзы, соотносительные слова и соответствие форм глаголов-сказуемых: «Чун дар он чо кори ман пеш нарафт, маро ба мактаби духтаракона дод» [С.Айнӣ, 2013, 101]. «Since I made no progress there, he transferred me to the girls' school» [S.Aini, 1980, 53]. «Аз вакте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ ҳам аз пеши дари хона намечунбид» [С.Айнӣ, 2013, 188]. «Since I fell ill and stayed at home, he did not move in front of the door» [S.Aini, 1980, 134].

Второй раздел озаглавлен «**Придаточные предложения места в таджикском и английском языках**». Придаточные предложения места в обоих языках поясняют место действия и состояния главного предложения: «Дар рӯи хона се чойгаҳ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯболо мехобиданд» [С.Айнӣ, 2013, 20]. «Inside the house were three beds made of pulled-up quilts: on two of them sat Muhiddin and Ergash» [S.Aini, 1980, 8].

Придаточные предложения места очень близки к определительным придаточным предложениям. В сложноподчинённых предложениях с придаточными места можно наблюдать две особенности: с одной стороны, слово, обозначающее **место**, как и слово, обозначающее **время**, обретают грамматический характер, выполняют функцию соотносительного слова, образуют составной союз и выражают значение места, с другой стороны, лексическое значение слова, обозначающего место, сохраняется и придаточное предложение его поясняет: «... дар чойи онҳо як хома рег буд, ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид» [С.Айнӣ, 2013, 41]. «Only now there was neither pond nor river, just a pile of sand that reached almost as high as the branches of the tree» [S.Aini, 1980, 19].

Первый подраздел второго раздела озаглавлен «**Грамматические средства придаточных предложений места**». В обоих языках средством связи в придаточных предложениях места служат подчинительные союзы и глагольно-сказуемые формы. Придаточные предложения места в сопоставляемых языках образуются с помощью союзов с предлогами *ба, дар, аз, то; to, in, from, till*, существительных *ҷой; place, location* и союзов *ку; that, which*. В зависимости от грамматического значения предлоги могут означать направление, место, начало и конец места произошедших событий сказуемого главного предложения: «Аз ҷое ки ман нишаста будам, қозии пиракӣ менамуд» [С.Айнӣ, 2013, 113]. «Ман дар ҷое ки рӯи ғамолуди ӯ намуда меистод, хомӯшона нишастам» [С.Айнӣ, 2013, 50]. «From where I sitting I could see the kadi, who looked

old» [S.Aini, 1980, 59]. «I sat down silently where I could see his gloomy face» [S.Aini, 1980, 88]. В английском языке для усиления функций союза и подтверждения значения места обстоятельства используется слово *here*, выполняющая роль составного союза: «Here, behind the barn and stable, were two wooden buildings facing each other, each with four doors, two to the north and two to the south» [S.Aini, 1980, 5].

Третий раздел озаглавлен «**Придаточное предложение причины в сравнимых языках**». Придаточное предложение причины обычно объясняет причину мысли (действия), выраженной в главном предложении. Придаточные причины с точки зрения пояснения причины состояния, признака и действия главного предложения распределяется на две группы: а) предложение, в которых причина действия главного предложения поясняется в большей степени. Поэтому большая часть придаточных предложений причины стоят в предложении после главного предложения: «Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар хис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам» [С.Айнӣ, 2013, 10]; «I felt doubly happy because I was wearing such fine new clothes as I had never worn before...» [S.Aini, 1980, 38]; б) В другой части такого сложноподчинённого предложения наблюдается отношение причины и результата. Придаточное предложение причины поясняет действие главного предложения, в котором выражен результат этого действия. В этом случае прослеживаются позиция придаточного предложения причины впереди главного предложения: «Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дараҷа дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд» [С.Айнӣ, 2013, 60]; «Since Abdullo was older than I, and also somewhat more uncouth, the girls did not like him and avoided him» [S.Aini, 1980, 100].

Первый подраздел третьего раздела назван «**Грамматические средства придаточного предложения причины**». Средства связи придаточного предложения причины таджикского и английского языков – это многочисленные подчинительные союзы, соотносительные слова, согласование глагольных форм: «Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдам, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд» [С.Айнӣ, 2013, 131]. That day I ate more than usual, since my eyes were as hungry as my belly [S.Aini, 1980, 122].

Четвёртый раздел озаглавлен «**Придаточное предложение цели в сравнимых языках**». Придаточные предложения цели в обоих языках разъясняют и комментируют цель и намерение, желание и мысль, выраженную в главном предложении: «... ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро тахрир намуда, ба хонандагон, хусусан, ба бачагон ва чавонон, пешкаш намоям» [С.Айнӣ, 2013, 5]. «I have been meaning to record my reminiscences and offer them to my readers, especially my young readers» [S.Aini, 1980, 29]. В некоторых сложноподчинённых предложениях придаточное предложение цели имеет оттенки назначения, указания: «Баъд

аз фурсате тагоиям – Курбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард, ки ба хона даромада дар он чо нақоранавозӣ кунам» [С.Айнӣ, 2013, 12]. «After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us to come and play inside» [S.Aini, 1980, 40].

Первый подраздел пятого раздела назван «**Грамматические средства придаточного предложения цели**». В обоих языках средствами связи придаточного предложения цели являются многочисленные подчинительные союзы, соотносительные слова, согласование глагольных форм: «Ман рӯзи дигар пеш аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, ки барои Ҳабиба гул чинам» [С.Айнӣ, 2013, 62]. «Next morning, before sunrise, I crept out to pluck a rose for Habiha from one of them» [S.Aini, 1980, 102].

Пятый раздел назван «**Придаточное предложение следствия в сравнимых языках**». В обоих языках придаточное предложение следствия показывает результаты или выводы мыслей, выраженных в главном предложении. Оно связано с содержанием всего главного предложения. В этом виде сложноподчинённых предложениях отчётливо проявляется связь причины и результата: главное предложение, обычно, выражает причину, а придаточное предложение её результат.

Необходимо подчеркнуть, что придаточное предложение следствия отличается от других придаточных предложений тем, что оно в простом предложении не имеет соответствующего себе придаточного члена, поэтому не может подчиниться ни одному члену главного предложения и его связь с главным предложением относительно неустойчивая. Отсюда естественно, что придаточное предложение следствия не подчиняется главному предложению посредством соотносительного слова. Придаточное предложение следствия всегда подчиняется главному предложению при помощи простого союза «ки» и располагается после главного предложения. Сказуемое главного и придаточного предложения следствия, чаще показывая одно время, поясняет действие, происходящее одно за другим: «Ман дар натиҷаи ин суҳбат донистам, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст» [С.Айнӣ, 2013, 122].

В некоторых случаях придаточные предложения следствия смешивают с придаточными предложениями меры и степени. Основное их различие заключается в том, что придаточное предложение следствия присоединяется к главному с помощью союза *ки*, показывая результат общего содержания главного предложения или действия / состояния его сказуемого. Придаточное предложение меры и степени связано с обстоятельством меры и степени главного предложения, выражает лишь количество, меру и степень действия и признак его сказуемого, в таком случае смысл результата становится второстепенным. Дополнительный оттенок значения следствия можно наблюдать в придаточных предложениях образа действия и определительных придаточных предложениях: «Шояд инҳо ҳам устуву мардикороне бошанд, ки дар вай кор карда аз вай музд талаб карда бошанд – гуфта фикр баён намудам» [С.Айнӣ, 2013, 196]. «Probably, these are also

masters and laborers, who «demanded» a salary from him, I said" [S.Aini, 1980, 223].

Шестой раздел озаглавлен **«Придаточные предложения условия в таджикском и английском языках»**. Придаточное предложение условия, находясь в составе сложноподчинённого предложения, разъясняет условие отсутствия или совершения действия главного предложения. Условное придаточное предложение связывает выполнение мысли главного предложения с каким-либо условием. Придаточное предложение условия, как правило, разъясняет все главное предложение. В придаточном предложении условия выражается условия действие, на его основе осуществляется действие или же не может осуществиться: «Агар хизматгоре он карзи нокардаашро адо кунад, боз ягон тухмати дигар ёфта дубора уро карздор мекардааст» [С.Айнӣ, 2013, 29]. «Should one of them demand his due, the rich man would accuse him of some misdeed and would force him to work in his debt, the rich man, would find another pretext to put him in his debt again» [S.Aini, 1980, 62].

Первый подраздел шестого раздела назван **«Грамматические средства придаточного предложения условия»**. В обоих языках придаточные предложения условия, как и другие обстоятельственные придаточные присоединяются к главному с помощью союзов, порядком слов, соответствием глагольных форм и интонацией.

Роль союзов очень велика в подчинение главного и придаточного предложений: «Аз падарат чавоб гир, *агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон чавоб диҳанд*, ман монёғ намешавам» [С.Айнӣ, 2013, 20]. «Ask your father, *If he lets you go out*, it's all right with me» [S.Aini, 1980, 50]. «*Агар шумоён якруз ғайрат карда регони даруни ин боғро ба берун кашонида резетон*, ин боғ тамоман аз ҳалокат халос мешавад» [С.Айнӣ, 2013, 35]. «*If you work hard one day to remove the resin from the inside of this garden*, this garden will be completely destroyed» [S.Aini, 1980, 46].

Одним из наиболее употребляемых видов глагольных форм в придаточных условия и изъяснительных придаточных, являются формы сослагательного наклонения: «Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надошти ва қасами ин кас бо ҳамон ба чояш меомад» [С.Айнӣ, 2013, 45]. «Even if he gave you a single bowl of wheat you would have no right to ask for more, and this man's obligation would still be fulfilled» [S.Aini, 1980, 66]. «Агар дуруст нависта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам» [С.Айнӣ, 2013, 101]. If you write correctly, I will give you another paragraph» [S.Aini, 1980, 76].

Седьмой раздел называется **«Уступительное придаточное предложение в сравниваемых языках»**. В обоих языках уступительные придаточные предложения противостоят выполнению действия главного предложения, и даже если противоречить мысли, действие главного предложения выполняется и мысль подтверждается: «Устоамак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд, бо вучуди ин дар бемории аввали падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт» [С.Айнӣ, 2013, 189].

«Usto Amak, who was also ill, as was his entire family, nevertheless came over once a day from the start of my father's illness to see how he was and to reassure us that he would recover» [S.Aini, 1980, 93].

Первый подраздел седьмого раздела озаглавлен **«Грамматические средства уступительного придаточного предложения»**. В обоих языках основным грамматическим средством придаточного предложения противопоставления являются союзы, соотносительные слова и согласование глагольно-сказуемых форм. Придаточные уступительные предложения в обоих языках присоединяется к главному предложению с помощью подчинительных союзов: «Номи ӯ Хидоятхоҷа бошад ҳам, ба сабаби устои хунарманд буданаш, мардум ӯро Устохоҷа мегуфтанд» [С.Айнӣ, 2013, 47]. «His name was Hidoyat Khoja, but people called him Usto Khoja because he was such a skilled craftsman» [S.Aini, 1980, 23].

Кроме того, для подчинения придаточному к главному предложению используются также и парные союзы: *агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гар чи)... ҳам, агар чанде (гар чанде)... ҳам, ҳарчанд... ҳам, агар чанде (гар чанде ки)... ҳам, ҳарчанд ки... ҳам*. Эти союзы обладают отдельными оттенками значения: «Устохоҷа ҳарчанд хунарманд бошад ва аз кори қасон кам фориғ шавад ҳам, рӯзгораш аз рӯзгори мо беҳтар набуд, бо вучуди ин, ба Абдуллохоҷа ва Тӯтапошо ёриро дареғ намедошт» [С.Айнӣ, 2013, 29]. «Despite Usto Khoja's great talent and his rarely lacking for commission, he was no better off than we were. Nevertheless, he never begrudged Abdullo Khoja and Tuta-posho a helping hand» [S.Aini, 1980, 60].

Союз «ҳам» используется не только в глагольной форме аорист, но и в других формах сослагательное наклонение. В таких случаях очень важно согласование глагольно-сказуемых форм главного и уступительного придаточного предложения: «... хонаи шимолӣ дахлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшканӣ набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд» [С.Айнӣ, 2013, 16]. «... дар ин ҷо сад дег ош пазад ҳам, боз сер намешаванд,- гуфт модарам ҳасратқунон» [С.Айнӣ, 2013, 23].

Третья глава – **«Сравнительный анализ обстоятельственных придаточных предложений признака в таджикском и английском языках»**, состоит из трёх разделов.

Первый раздел называется **«Придаточное предложение образа действия в сравниваемых языках»**. Придаточное образа действия в составе сложноподчинённого предложения поясняет образ действия и обстоятельства, при которых совершается действие главного предложения: «Дар ариза рафти корро, ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам» [С.Айнӣ, 2013, 84]; «In it I described the way the work was proceeding, as I told you just now» [S.Aini, 1980, 45].

Первый подраздел второго раздела называется **«Семантические особенности придаточных предложений образа действия таджикского и английского языков»**. Придаточные образа действия по значению и функции делятся на следующие группы: а) придаточные предложения способа выполнения действия. Присоединяются к главному с помощью

союзов *ки*, *ба тавре ки*, *ба тарзе ки*, *ба тартибе ки*; *as, so, that*, частично союзами *дар ҳолате ки*, *бе он ки*, иногда союзом *чунон ки*: ...чойи хокаи ангишт нишонкардаро ба тарзе ки дар когази нақша ишора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд [С.Айнӣ, 2013, 112]. There would be an outline of the original design for them to color as they chose [S.Aini, 1980, 58]. «*Ў дар ҳолате ки* оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз чояш хест» [С.Айнӣ, 2013, 108]. Her eyes flashing more angrily than ever, she glared at me and stood up [S.Aini, 1980, 56]; б) придаточные образа действия признака и обстоятельства. Эта группа в обоих языках используется для выражения признака и обстоятельств сказуемого главного предложения, описания хода различных процессов субъекта или объекта действия, происходящих в ходе действия объекта. Этот вид придаточных образа действия присоединяется к главному предложению с помощью союзов *ки*, *дар вазъияте ки*, *дар ҳолате ки*, *бе он (ин)*; *that, as, without*: «*Ў дар ҳолате ки* рӯйнокӣ сару поҳояшро ба рӯи болиштҳо баланд карда мехобид, ба мо хикоя мегуфт» [С.Айнӣ, 2013, 29]. «She would lie back with pillows under her head and legs, and tell us stories» [S.Aini, 1980, 61].

По выражению значения придаточные образа действия делятся на следующие типы: а) придаточные образа действия, показывающие различные душевные признаки и состояния подлежащего главного предложения, возникающие в ходе действия. В таких случаях сказуемое основного предложения выражается глаголами действия: ... каламдонро, ки хамаи асбобҳояш дар дарунаш буд, ба чузгир ва коғаз ба тарзи лӯла печонда ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам ва дар ҳолате ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам [С.Айнӣ, 2013, 126]; Holding in front of me the wallet and writing paper rolled up around the pencease containing all the writing implements, I left the bazaar and set out along the road in high spirits [S.Aini, 1980, 66]; б) придаточное образа действия, поясняющее признаки и состояние сказуемого главного предложения, выражающегося глаголами состояния. Сказуемое главного предложения чаще выражается глаголами *намудан*, *кардан*: «... ва ба назарам чунон менамуд, ки дар чойи нишастагиаш, гӯё, кадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданашро рост карда сари синаашро ба тарафи пеш мебаровард» [С.Айнӣ, 2013, 89]. Ба хона рафта ин ҳарфхоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад [С.Айнӣ, 2013, 128]. В английском языке сказуемое главного предложения также выражается глаголом состояния *to seem*, придаточное присоединяется к главному предложению не с помощью союзов, а порядком придаточного: On hearing this news from my uncle, Father seemed to shoot up from where he sat until he was ten feet tall, his head held sky-high and his chest thrown forward ... [S.Aini, 1980, 46]; в) В обоих языках придаточное образа действия, показывающее состояние совершения действия главного предложения, обретает грамматическую связь с главным в основном с помощью союза *дар вазъияте ки*: «Махдум дар вазъияте ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ муаллақ медошт, монанди раққосони чобукҳаракат чарх задан гирифт» [С.Айнӣ, 2013, 242].

Второй подраздел озаглавлен «Средства грамматической связи в придаточных предложениях образа действия таджикского и английского языков». Роль грамматических средств связи очень велика в подчинении придаточного предложения главному. Главное предложение связывается с придаточным средствами грамматической связи – союзами, соотносительными словами, интонацией, согласованием глагольных форм, позицией (порядком предложений). Если в таджикском языке придаточное образа действия присоединяется к главному предложению с помощью союзов *ба тарзе ки, ки, ба тавере ки, дар вазъияте ки, дар ҳолате ки, бе ин (он) ки, ба чунон ки*, то в английском эту грамматическую связь выполняет союз *that*. Придаточное образа действия присоединяется к главному предложению союзом *ки* в том случае, если в составе главного имеется соотносительное слово: «Муҳои абрувонаш *чунон* дароз буданд, *ки* *чашимонашро нӯшонида меистоданд* [С.Айнӣ, 2013, 69]»; «Ў тахтаи *чӯби* гучумро *чунон* сайқал мезад, *ки* *акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод*» [С.Айнӣ, 2013, 71]. В английском языке также главное соединяется с придаточным союзом *that*, английское соотносительное слово *so* стоит в начале предложения, что свидетельствует о неустойчивой позиции соотносительных слов английского языка: *So delicate and beautiful were the figures he carved that you would swear they were the master miniaturist working with a pencil brush on paper. His eyebrows were so long that covered his eyes* [S.Aini, 1980, 34].

Второй раздел называется «Придаточное предложение сравнения в таджикском и английском языках». Придаточное предложение сравнения в обоих сравниваемых языках поясняют действие, состояние и признак главного предложения путем сравнения и сопоставления. Одной из отличительных особенностей этого вида предложений является то, что оно также выполняет функцию сравнения и поясняет главное предложение в целом: «Ман химчахоро ба лаълича зада садои дангар-дангар баровардам, *ӯ* ҳам, *гӯё* *ки* сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид» [С.Айнӣ, 2013, 19]. «I beat the plate with the sticks, rat-tat-tat, and he whistled as though playing the sunray» [S.Aini, 1980, 14].

Первый подраздел второго раздела носит название «Семантические особенности придаточных предложений сравнения таджикского и английского языков». По выражению значения такие придаточные предложения делятся на следующие группы: 1) придаточные сравнения, выражающие реальные события, процессы, действия и состояния. В этой группе предложений сказуемое главного предложения выражает действие, придаточное выражает и показывает другие, сходные с происходящими в главном события, процессы и действия: Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, *чунон ки* намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд [С.Айнӣ, 2013, 367]. «... оби вай ҳамчунон *ки* аз даҳони кӯза резад, шаррос зада мерехт» [С.Айнӣ, 2013, 74]; 2) придаточные сравнения, выражающие случайные и нереальные мысли. В отличие от предложений первой группы предложения второй группы выражают такие случаи,

процессы, действия и состояния, существование которых в жизни предположительное и гипотетическое, невозможное или неординарное. Поэтому с главным предложением они соединяются только посредством модального и союзного слова *гӯё*, а также других союзов, образованных с ним *-гӯё ки*, *гӯё ин ки* и иногда соединяется с помощью *ба тарзе ки гӯё*, *ба тавре ки гӯё*; *as if*: «молҳо, *гӯё ки онҳоро гург пеш карда бошад*, бо як хароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медавиданд» [С.Айни, 2013, 37]. *The boys drove their flocks toward the village the animals running and bleating wildly as if pursued by wolves*» [S.Aini, 1980, 17]. «... *ӯ баъди аз Тахтапул ба майдони Регистон фуромадан, гӯё ки ба ниёдагардӣ оби шикамаш кам мешуда бошад, ба асп савор шуд*» [С.Айни, 2013, 370].

Второй подраздел второго раздела «**Средства грамматической связи в придаточных предложениях сравнения**». В качестве средств синтаксической связи придаточных сравнения с главным предложением в основном служат союзы и союзные слова, соотнесительные слова, согласование форм сказуемых, место (порядок) предложений и интонация: «*Онҳо бандиро, чунон ки оҳангарон дукаса шуда оханро бар рӯи сандон бо хоис мекӯфта бошанд, бо навбат саҳт мезаданд*» [С.Айни, 2013, 354];

Третий раздел называется «**Придаточные предложения меры и степени в таджикском и английском языках**». Придаточные меры и степени в обоих языках поясняют меру и степень действий и состояний главного предложения.

Первый подраздел третьего раздела называется «**Оттенки значений придаточных меры и степени таджикского и английского языков**». В таджикском и английском языках можно наблюдать следующие оттенки значения придаточных меры и степени: результат, причина, условие. Анализ и изучение материала указанных языков показали, что в обоих языках придаточные меры и степени обладают многими оттенками значений. Факторами, влияющими на многозначность придаточных меры и степени, являются: текст, лексическое значение слов в структуре предложения, подчинительные союзы, соотнесительные слова и конструкции, согласование глагольно-сказуемых форм главного и придаточного предложений, интонация: «*Ман аз тарси галтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечаспидам*, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд» [С.Айни, 2013, 164]. «*Ҳар қадар ки сарҳои чувориро бисёртар шикаста мегирифтам*, чуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд» [С.Айни, 2013, 192]. «*Охир чуворипояҳо ҳамон қадар бисёр шуданд*, ки нимаи вақти харрӯзаамро барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам» [С.Айни, 2013, 196]». В английском языке оттенки значения результата выражаются с помощью союза: ... *and the tighter I clung to his mane for fear of falling, the more he bucked and reared* [S.Aini, 1980, 85]. В первом сложноподчинённом предложении наблюдается дополнительное значение следствия. Оттенок значения результата в предложении выражается порядком предложения и его сказуемым в форме прошедшего времени изъявительного наклонения. Во втором

сложноподчинённом предложении придаточное меры и степени имеет дополнительный оттенок значения сравнения, главное предложение связывается с придаточным запятой. В третьем придаточном предложении меры и степени наблюдается дополнительный оттенок значения причины.

Сложноподчинённое придаточное предложение меры и степени разъясняет действие главного предложения с различных сторон: а) количество действия: «Акнун хучуми гунчишкон он кадар зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10-12 дона сер мешуд), хучуми зогҳои сиёҳ ва зогчаҳо, ки дар деҳаи мо бисёр буданд, сар шуда буд» [С.Айнӣ, 2013, 193]; б) количество признака действия: «Модом ки ту аз ҳамон кадар мунозираҳо, бо вучуди иштирок кардани худат, маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додан бефоида аст» [С.Айнӣ, 2013, 236]; в) количество действия и его признаков в сравнении: «...ҳар кадар ки рибзат ва азоб кашӣ, ҳамон кадар фоида мебарӣ» [С.Айнӣ, 2013, 244]; г) мера и степень действия: «Охир кори он бой ба дараҷае расидааст, ки касе хизматгорӣ ва ятимии ўро қабул намекардагӣ шудааст» [С.Айнӣ, 2013, 49].

Второй подраздел называется «**Грамматические средства придаточного предложения меры и степени**». В сопоставляемых языках придаточное предложение меры и степени присоединяются к главному с помощью следующих средств: союзы, соотносительные слова и конструкции, согласование глагольно-сказуемых форм, порядок предложения и интонация. Например, соотносительное слово *чунон* – *so* в обоих языках по своей позиции и функции выражает способ осуществления действия в главном предложении или его меру и степень: «Дар вақти чобачокунӣ, шикастабанд чунон сахт фишурд, ки садои шиқирри карда ба ҷояш даромадани устухони оринҷ шунида шуд» [С.Айнӣ, 2013, 165]. To do this he pressed so hard that we could hear the bone came together at the elbow [S.Aini, 1980, 85].

В структуре сложносочинённого предложения с придаточным меры и степени соотносительное местоименное слово «чунон» может заменяться синонимами, т.е. словами и *конструкциями ҳамин тавр, тавре, тарзе, навъе, ба тавре, ба тарзе, тарзе ки, ба навъе; so, too*: Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом чунон ғарқ шудаам, ки тағоихоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам [С.Айнӣ, 2013, 328]. Лекин чунон баркаш, ки ҳарчи имрӯза ҷою нон ва пули гӯшт барояд [С.Айнӣ, 2013, 361].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I. Основные научные результаты исследования

По результатам сравнительного исследования обстоятельственных придаточных предложений в таджикском и английском языках мы пришли к следующим выводам:

1. Изучение сложноподчинённых предложений с обстоятельственными придаточными в таджикском и английском языках на сегодняшний день считается одной из актуальных проблем сопоставительного языкознания. Материалы исследования показывают, что в обстоятельственных придаточных предложениях каждого из этих языков сохранились специфические лексико-семантические и структурно-грамматические особенности, что свидетельствует об отдалённости таджикского и английского языков.

2. Без изучения древне-персидских и английских трактатов установить синтаксические особенности сравниваемых языков не представляется возможным, ибо это первое исследование обстоятельственных придаточных предложений в сопоставительном языкознании. Именно всестороннее изучение обстоятельственных придаточных предложений в аспекте структурно-семантических особенностей позволит получить достоверные и точные сведения.

3. Сложное предложение в обоих языках образуется из простых предложений, степень его эволюции сильно зависит от особенностей связи между компонентами предложения.

4. Сравнительно-типологический анализ сложноподчинённых предложений с обстоятельственными придаточными таджикского и английского языков охватывает три этапа. На первом этапе сложноподчинённые предложения независимо от значения придаточного предложения были разделены на следующие придаточные предложения: 1) придаточное времени; 2) придаточное места; 3) придаточное причины; 4) цели; 6) придаточное следствия; условное придаточное предложение 7) уступительное придаточное предложение 7) образа действия. На втором этапе анализа каждый из видов придаточных предложений сравниваемых языков был подвергнут научному исследованию по-отдельности в аспекте их структурно-грамматических и структурно-семантических особенностей. На третьем этапе анализа были установлены структурно-грамматические и структурно-семантические особенности обстоятельственных придаточных предложений указанных языков, проведено их сравнение и сопоставление, определены их сходство и различия.

5. Обстоятельственные придаточные предложения сопоставляемых языков отличаются от других видов придаточных предложений тем, что в них придаточное предложение, выполняя разные задачи обстоятельства, указывает на разнообразные виды обстоятельства, действие происходит в главном предложении и разные виды обстоятельства, приняв на себя придаточные значения 1) места; 2) времени; 3) способа действия; 4)

причины; 5) цели; 6) результата; 7) противоречия; 8) условия, поясняют главное предложение.

6. В обоих языках соотносительные слова в составе главного предложения присоединяют придаточные предложения к главному с помощью союзов.

7. В сложноподчинённом предложении с придаточными обстоятельственными сопоставляемых языков соотносительные слова входят в состав главного, определяя к какому из обстоятельственных придаточных относится придаточное предложение.

8. В придаточных предложениях времени обоих языков союзы входят в состав придаточных и определяют время выполнения действия главного предложения (пас аз он ки, баъд аз он ки, чун; as, when). Одним из продуктивных союзов придаточных времени в обоих языках является вакте ки – when, поясняют и уточняют временные отношения придаточного и главного предложений. В сложноподчинённом предложении с придаточным времени во многих случаях главное предложение стоит впереди или позади придаточного предложения.

9. Если для усиления функции союза и подтверждения значения места в таджикском языке используются предложные конструкции *дар он ҷо, дар ин ҷо, он ҷо, ба он ҷо* и другие внутри главного предложения, выполняют функцию обстоятельства места, то в английском языке для усиления функции союза и подтверждения значения места используется *here*, выполняющий роль составного союза.

10. В придаточных предложениях причины в сопоставляемых языках союзы обычно стоят в начале придаточного (чун, зеро, зеро ки, модом ки, чунки, барои ин ки; because, for, as long as) и присоединяют его к главному, однако в некоторых случаях они стоят в начале предложения и подчиняют себе члены предложения (ба сабаби он ки, азбаски; because, since, even though).

11. В придаточных предложениях условия сопоставляемых языков одним из важнейших грамматических средств считается согласование глагольно-сказуемых форм.

12. В некоторых сложноподчинённых предложениях с уступительными придаточными в сопоставляемых языках придаточное выражает больше сравнение, чем противопоставление, и становится ближе к сложносочинённому предложению.

13. В обоих языках для присоединения придаточного противопоставления к главному широко используются парные союзы: *агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гар чи)... ҳам, агар чанде (гар чанде)... ҳам, ҳарчанд... ҳам, агар чанде (гар чанде ки)... ҳам, ҳарчанд ки... ҳам.*

14. Обстоятельство образа действия находится в составе главного предложения, выражается различными частями речи – наречиями образа действия, деепричастиями, деепричастными оборотами, выступающими в роли обстоятельства образа действия. Придаточные образа действия

показывают и поясняют образ действия посредством изложения процесса действия и различных состояний сказуемого главного предложения.

15. Соотносительные слова *чунон, ончунон, ҳамчунон; so, as, such* в предложении выполняют функции нескольких членов предложения, придаточные для их пояснения проявляют различные семантические связи с главным предложением.

16. Во многих придаточных образа действия сопоставляемых языков, в которых соотносительные слова поясняют способы и пути выполнения действия главного предложения, могут выражаться дополнительные оттенки значения результата. В таких случаях сказуемое придаточного предложения выражается чаще формами изъявительного наклонения.

17. Если в таджикском языке соотносительные слова и конструкции *чунон, ончунон, ба андозае, ба дараҷае, ин қадар, он қадар, ҳамин қадар, ба қадре, ба ҳадде* употребляются в составе главного предложения, становятся причиной обретения оттенка значения результата придаточным меры и степени, то в английском языке эту функцию выполняют их эквиваленты *this, that, such*.

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования:

1. Теоретические основы и полученные результаты данного исследования могут быть важной основой в решении проблем структурно-семантических особенностей обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков и в выяснении закономерностей их использования в тексте.

2. Материалы диссертации очень важны при разработки учебников и руководства о сравнительной типологии таджикского и английского языков и выявления отличительных свойств обстоятельственных придаточных предложений.

3. Материалы диссертации принять во внимания при изучении проблем классификации придаточных предложений и структурно-семантического анализа обстоятельственных придаточных предложений как достоверный научный источник.

4. Диссертация может быть использована как руководство при изучении структурно-семантических вопросов обстоятельственных придаточных предложений и других типов придаточных предложений в сопоставительном аспекте.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

1. Статьи, опубликованные в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан:

- [1-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави тарзу амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2021. – № 4(93). – С. 120-126.
- [2-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пайвандакҳо дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ/ Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). - Душанбе, 2020, №5 (88). – С. 27-31.
- [3-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои қорбурди ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе. – 2020. – № 4 (87). – С. 88-92.
- [4-М]. **Давлатов Н. М.** Роҳҳои қорбасти пайвандакҳо дар созонбӯии ҷумлаҳои пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2021, №4 (016) – С. 261-265.
- [5-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Нақши калима ва таркибҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаи алоқа дар ташаккули ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе. – 2022. – №3 (268). – С. 297-301.

2. Статьи, опубликованные в других изданиях:

- [6-М]. **Давлатов Н. М.** Пайвандакҳо ҳамчун воситаи алоқа дар ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Забони миллӣ оинаи пурҷилои таърих: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2022 – С. 39-43.
- [7-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пешояндҳои «сабаб ва мақсад» дар ташакули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Актуальные вопросы филологии и методы преподавания языков: мав. конфренс. сбор. стсатьей. – Душанбе, 2022 – С. 92-99.
- [8-М]. **Давлатов Н. М.** Мақоми пешояндҳо дар ташакули ҷумлаҳои пайрави ҳол / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва лингводидактика дар заминаи муоширати байнифарҳангӣ: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур.. – Душанбе, 2021 – С. 238-240.
- [9-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои қорбурди ҷумлаи пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2021 – С. 30-31.

- [10-М]. **Давлатов Н. М.** Вижагиҳои қорбасти ҷумлаи пайрави монандӣ дар забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаёбии он дар забони англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2021 – С. 28-30.
- [11-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши воситаҳои грамматикӣ дар созиши ҷумлаҳои пайрави макони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳанго: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2022 – С. 128-130.
- [12-М]. **Давлатов Н. М.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаи пайрави мақсади забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳанго: мав. конфренс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе. – 2023 – С. 46-48.
- [13-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, ва таҳлили муқоисавӣ-типологии забонҳо: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 271-279.
- [14-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои семантикию грамматикӣ ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 54-58.
- [15-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 59-62.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Давлатов Назримад Муродзода дар мавзуй «Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ)» барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.20. – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ

Калидвожаҳо: *ҷумла, ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккаб, ҷумлаи мураккаби пайваст, ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаи пайрави ҳол, ҷумлаи пайрави тарзи амал, ҷумлаи пайрави замон, ҷумлаи пайрави макон, ҷумлаи пайрави шарт, ҷумлаи пайрави хилоф, ҷумлаи пайрави натиҷа, ҷумлаи пайрави монандӣ, воситаҳои алоқа, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълиро хабарӣ.*

Таҳқиқи муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол ба ҳалли масъалаҳои мухталифи наҳви забонҳои алоҳида мусоидат менамояд. Пажӯҳиши таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ бо мақсади таъйини хосиятҳои типологии ҷумлаҳои пайрав бори аввал мавриди таҳлилу баррасӣ амиқи илмӣ карор мегирад.

Дар доираи таҳқиқи муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як қатор вазифаву мақсадҳо пеш гузошта шудаанд. Аз ҷумла, муайян намудани омӯзиши муҳимтарин тағйиротҳо дар низоми таҳқиқи ҷумла, таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, муайян намудани вивағҳои маъноиву сохтори ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда; муайян кардани нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда; муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва дарёфти роҳҳои ифодаи маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда мебошанд.

Дар диссертатсия дар заминаи маводҳои забонӣ, пеш аз ҳама, таҳлили сохторӣ-семантикии ҷумлаҳои пайрави ҳол анҷом дода шуда, воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави ҳол, амсоли пайвандак, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълиро хабарӣ муқаррар карда шуданд.

Таҳлили луғавию маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол, пеш аз ҳама, бо мақсади дарёфти умумиятҳои забонҳо, сермаъноиву муродифотҳои байнизабонӣ ба роҳ монда шудаанд.

Аҳамияти пажӯҳиши мавзуйи мазкур, қабл аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳо ва нуктаҳои асосии он метавонад, дар таҳқиқи минбаъдаи низоми наҳви забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ истифода гардад.

АННОТАЦИЯ

диссертации Давлатов Назримад Муродзода на тему «Сравнительный анализ обстоятельственных придаточных предложений в таджикском и английском языках (на основе материалов «Воспоминаний» Садриддина Айни)», на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20. – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: предложение, простое предложение, сложное предложение, сложносочинённое предложение, сложноподчинённое предложение, обстоятельственное придаточное предложение, придаточное предложение образа действия, придаточное предложение времени, придаточное предложение места, придаточное предложение условия, придаточное предложение уступки, придаточное предложение следствия, придаточное предложение сравнения, соотносительные слова, средства связи, соответствие глагольных и сказуемых форм.

Сравнительное исследование обстоятельственных придаточных предложения способствует решению различных проблем связанных с системой синтаксиса отдельных языков. Исследование сравнительного анализа обстоятельственных придаточных предложений в таджикском и английском языках на основе материала «Воспоминаний» Садриддина Айни с целью определения типологических свойств обстоятельственных придаточных предложений впервые подвергается тщательному научному анализу и рассмотрению.

В рамках сравнительного исследования обстоятельственных придаточных предложения таджикского и английского языков, был поставлен ряд задач и целей. В частности, определение наиболее важных изменений в системе исследования предложений, классификация обстоятельственных придаточных предложений таджикского и английского языков, определение семантических и структурных особенностей обстоятельственных придаточных предложений исследуемых языков; определение роли грамматических средств в образовании обстоятельственных придаточных предложений сравниваемых языков; выявление различий и общности обстоятельственных придаточных предложений, а также установление способов семантического выражения обстоятельственных придаточных предложений исследуемых языков предложений.

В диссертации на основе языковых материалов, прежде всего, были всего проведено структурно-семантический анализ обстоятельственных придаточных предложений, а также установлены такие средства связи, как: союзы, соотносительные слова, соответствие глагольных и сказуемых форм.

Лексический и семантический анализ обстоятельственных придаточных предложений, прежде всего, заключается в выявлении общностей языков, полисемии и междисциплинарных синонимов.

Значимость исследования данной темы проявляется, прежде всего, в том, что ее результаты и основные содержание могут быть использованы в дальнейшем исследовании системы синтаксиса таджикского и английского языков.

ANNOTATION

for dissertation of Davlatov Nazrimad Murodzoda on the topic of «Comparative analysis of adverbial subordinate clauses in Tajik and English (based on the materials of Sadriiddin Aini's Memoirs)» for obtaining the degree of candidate of philological sciences on specialty 10.02.20 – Comparative-historical, typological and comparative linguistics.

Key words: *sentence, simple sentence, complex sentence, compound sentence, compound sentence, relative subordinate clause, subordinate clause of the mode of action, subordinate clause of time, subordinate clause of place, subordinate clause of condition, subordinate clause of concession, subordinate clause of consequence, subordinate clause of comparison, correlative words, means of communication, correspondence of verb and predicate forms.*

Comparative study of adverbial subordinate clauses contributes to solving various problems related to the syntax system of individual languages. The study of comparative analysis of adverbial subordinate clauses in Tajik and English on the basis of the material of Sadriiddin Aini's "Memoirs" to determine the typological properties of adverbial subordinate clauses is subjected to thorough scientific analysis and consideration for the first time.

As part of a comparative study of the adverbial subordinate clauses of the Tajik and English languages, a number of tasks and goals were set. In particular, the definition of the most important changes in the system of sentence research, the classification of adverbial subordinate clauses of the Tajik and English languages, the definition of semantic and structural features of adverbial subordinate clauses of the studied languages; the definition of the role of grammatical means in the formation of circumstantial subordinate clauses of the compared languages; the identification of differences and commonality of adverbial subordinate clauses, as well as the establishment of methods of semantic expression of circumstantial subordinate clauses sentences of the studied sentence languages

In the dissertation on the basis of linguistic materials, first of all, a structural and semantic analysis of adverbial subordinate clauses was carried out, and such means of communication as conjunctions, correlative words, correspondence of verb and predicate forms were established.

Lexical and semantic analysis of adverbial subordinate clauses is primarily based on the purpose of identifying commonalities of languages, polysemy and interdisciplinary synonyms.

The relevance of the study of this topic is manifested, first of all, in the fact that its results and main points can be used in further research of the syntax system of the Tajik and English languages.